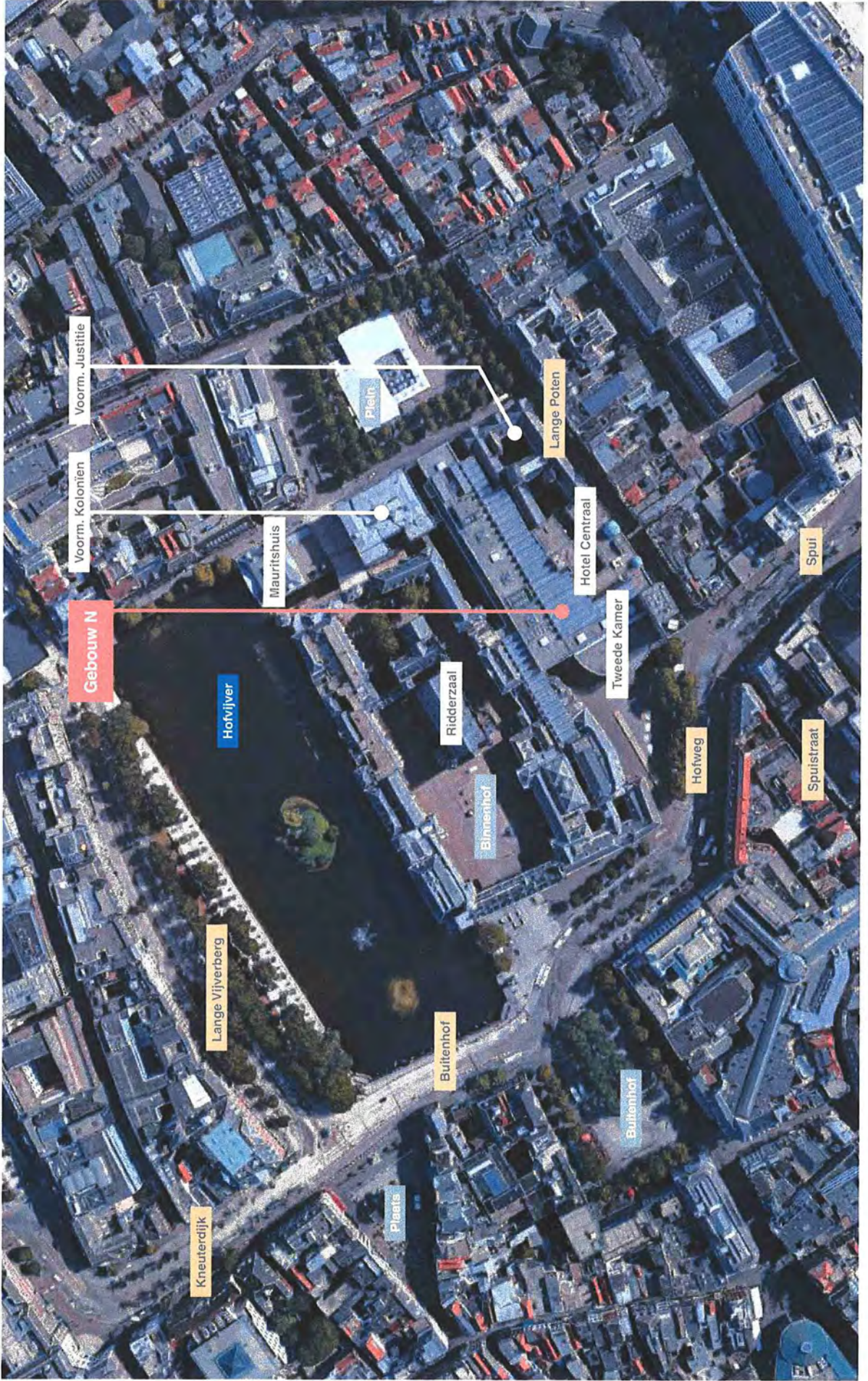

STEENHUISMEURS

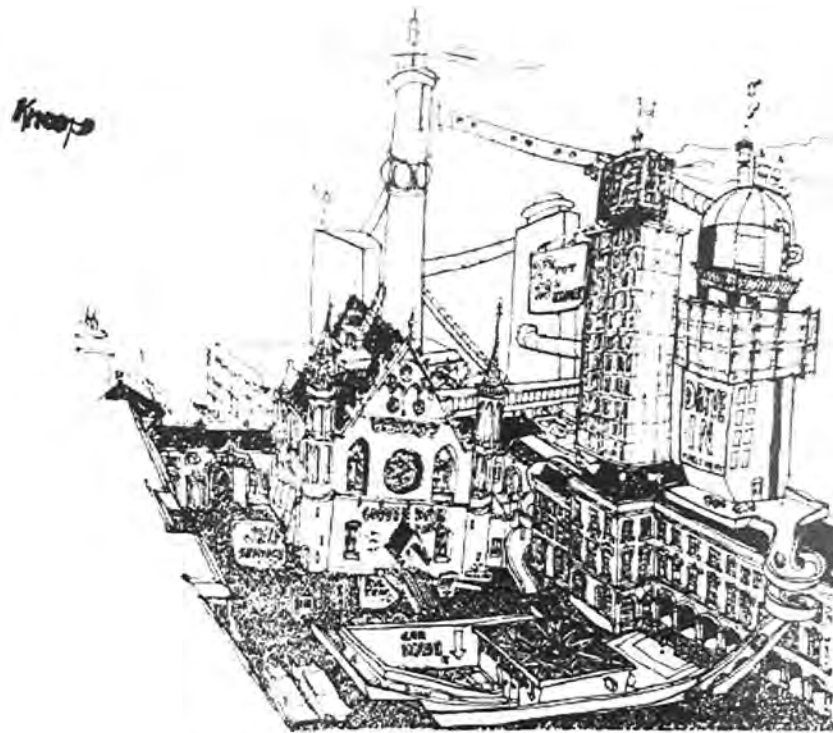
TWEEDE KAMERCOMPLEX,
NIEUWBOUW GEBOUW N
CULTUURHISTORISCHE WAARDESTELLING

2. GEBOUW N NIEUWBOUW TWEDE KAMER

INHOUD

INLEIDING	05
HISTORISCHE CONTEXT: BOUWPLANNEN TWEEDE KAMER	06
1. Prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer, 1977	10
2. Meervoudige opdracht, 1979-80	17
3. Architect Pi de Bruijn	27
4. Onderzoeksfase 1981	30
VOORLOPIG ONTWERP, DEFINITIEF ONTWERP EN UITVOERING	38
5. Voorlopig ontwerp	41
6. Definitief ontwerp, 1983	44
7. Uitwerking in materiaal, interieur, kleur, kunst en buitenruimte	47
COMMENTAAR EN CONTEXT	54
8. Commentaar op de nieuwbouw	56
9. Context: overheids- en parlamentsgebouwen	58
ANALYSE, WAARDERING EN KERNWAARDEN	68
10. Analyse	70
11. Waardering en kernwaarden	86
BRONNEN EN NOTEN	94
COLOFON	99

...De Tweede Kamer moet blijven...

INLEIDING

De Tweede Kamer is sinds 1992 gehuisvest in een complex van oude gebouwen en nieuwbouw. Dit complex ligt ten zuiden van het Binnenhof en grenst aan Plein, Lange Poten en Hofplaats. Het voornemen om de komende jaren het Binnenhofcomplex te renoveren vormt de aanleiding om voor alle gebouwen en buitenruimtes bouw- en cultuurhistorisch onderzoek te laten uitvoeren. Dit rapport richt zich op de uitbreiding en nieuwbouw van de Tweede Kamer ('gebouw N'), ontworpen door architect P.B. de Bruijn, en borduurt voort op een verkenning die W. Galema in 2016 maakte.

De gewenste opzet van het onderzoek is door het Rijksvastgoedbedrijf beschreven in het 'Plan van Onderzoek Gebouw N, Binnenhofcomplex Den Haag (5 juni 2018)'. Het gaat om een 'wetenschappelijk onderbouwd en onafhankelijk cultuurhistorische onderzoek met waardestelling van gebouw N', gericht op gebruik, architectuur, interieur, kunsttoepassing en de relatie van het complex tot de omgeving, de omliggende pleinen en aangrenzende historische bebouwing. Hierbij dient het complex te worden vergeleken met buitenlandse regeringsgebouwen en publieke overheidsgebouwen in binnen- en buitenland. Ook is gevraagd om gebouw N te positioneren binnen de Nederlandse architectuurgeschiedenis, in zijn stedenbouwkundige context en binnen het oeuvre van architect De Bruin. Een aantal onderdelen dient te worden uitgelicht en gewaardeerd: 1) de bouwstructuur en de verdeling van functies en de onderlinge samenhang, 2) de gevels en entrees aan Plein en Hofplaats, de relatie met de binnengevels, 3) de Statenpassage, 4) de verbinding met aanpalende gebouwen, 5) de plenaire zaal inclusief omloop, 6) de voormalige Hofgracht (Schepelhal) en 7) de

kunsttoepassing. Het onderzoek beoogt inspiratie en input voor ontwerpkeuzen te bieden en een referentiedocument te leveren voor het toetsen van de bouwplannen door het RVB, de gemeente en de RCE.

De door het RVB voorgestelde werkwijze sluit aan op de Nederlandse praktijk van omgang met (al dan niet beschermd) erfgoed om interventies te 'enten' op bestaande materiële en immateriële cultuurhistorische waarden. Zo krijgt bestaande kwaliteit een plek in de opgave voor transformatie, zonder direct op dogmatisch behoud van het oude of rücksichtslose vernieuwing voor te sorteren. De vragen uit het 'Plan van Onderzoek' staan centraal: een nadere analyse en duiding van de nieuwbouw, leidend tot een formulering van de cultuurhistorische en ruimtelijke essenties van gebouw N.

De uitbreiding en nieuwbouw van de Tweede Kamer was in de jaren zeventig en tachtig een zeer belangrijke architectuuropgave in Nederland. De polemiek liep hoog op en doet zich nu, bijna veertig jaar later, lezen als een architectensoap - compleet met intriges, stemmingmakerij, frustraties over een mislukte prijsvraag, mythevorming over het ontwerp van OMA en verdachtmakingen aan het adres van architect De Bruijn. Nog steeds liggen de emoties bij betrokkenen dicht onder de oppervlakte. Dat maakt het lastig om het gebouw zoals dat in 1992 werd opgeleverd onbevangen en waardevrij te beschouwen. In het bronnenmateriaal (archiefmateriaal, recensies, opiniestukken en interviews) echoot de toenmalige belangenstrijd en de geschiedenis van veertig jaar 'gedoe' nog na. Daarom is het belangrijk om feiten en meningen zoveel mogelijk te scheiden. Dit rapport is gebaseerd op feitelijke bronnen uit de ontwerp- en bouwtijd, zoals

verslagen, adviezen en rapportages. Daarmee is het verhaal niet compleet. De beschouwingen en opiniestukken worden in aparte paragrafen behandeld en op onderdelen aangevuld met recente bronnen. Voor dit rapport werd tweemaal in Amsterdam met architect De Bruijn gesproken, op 13 juli en 25 oktober 2018. Het (concept) resultaat is op 14 maart 2019 in Den Haag aan hem gepresenteerd.

SteenhuisMeurs.
Paterswolde/Rotterdam, 10 mei 2019

↓ Binnenhof ca. 1928, op de voorgrond aan het Plein (v.l.n.r.) Justitie, de Hoge Raad en Koloniën. [KLM]

HISTORISCHE CONTEXT: BOUWPLANNEN TWEEDE KAMER

↓ Contouren van 'Binnenhof' gebied in Den Haag, uit de vaststelling van het bestemmingsplan 1989. Het zoekgebied voor de Tweede Kameruitbreiding is met een cirkel aangegeven. [HG]

↓ Oude situatie Hofcingel, zonder jaartal. [HNI BRUI 631]

Sinds het ontstaan van de volksvertegenwoordiging (1798) en de Staten Generaal (1815) is de huisvesting van het parlement een geregeld terugkerend onderwerp van gesprek in Den Haag. Er werd gepleit voor een nieuw parlamentsgebouw, nagedacht over geschikte locaties en getekend aan prijsvragen – maar de Tweede Kamer bleef tot 1992 in een omgebouwde balzaal aan het Binnenhof vergaderen. Wel werd de situatie in de loop van de twintigste eeuw nijpend, vanwege de gestage groei van het aantal parlementariërs (tot 150 in 1956) en het uitdijende apparaat van adviseurs, stafmedewerkers, journalisten en ondersteunend personeel.

Het verhaal van de nieuwbouw van de Tweede Kamer begint in 1970. Zes Kamerleden zetten de eigen huisvesting op de agenda van de Tweede Kamer.¹ Ze wilden een nieuw parlamentsgebouw en opperden vier mogelijke locaties in de Haagse binnenstad.² Naar aanleiding van dit initiatief werd de commissie Onderzoek Huisvesting Tweede Kamer ingesteld. Ze kreeg een dubbele opdracht, namelijk om de ruimtebehoefte van de Tweede Kamer te onderzoeken en na te gaan of het complex in en rondom het Binnenhof gevestigd zou kunnen blijven.³ In die jaren waren er geen geschikte locaties in de Haagse binnenstad beschikbaar. Wel verwierf de Rijksgebouwendienst panden aan de Hofstraat en Lange Poten, in de directe omgeving van het Binnenhof: Hotel Central, restaurant House of Lords, café Piccadilly en het PTT-Telefoongebouw. Ook zou het Ministerie van Justitie in 1978 verhuizen naar de Schedeldoekshaven en kwam het justitiegebouw op de hoek Plein-Lange Poten dan vrij. Al met al betekende dit dat de Tweede Kamer zou kunnen beschikken over het hele gebied tussen Binnenhof, Hofplaats, Lange Poten en Plein, met uitzondering van twee panden aan het Plein:

het voormalige Ministerie van Koloniën en de Hoge Raad. In 1976 debatteerde de Kamer over de bevindingen van de commissie en besloot tot nieuwbouw in de nabijheid van het Binnenhof. De minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening (J.P.A. Gruijters, D'66) werd gevraagd dit mogelijk te maken. De Kamer stelde een Bouwbegeleidingscommissie (BBC) van parlementariërs en medewerkers van de Kamer in, onder voorzitterschap van het PvdA-Kamerlid Hessel Rienks. De volgende stap was snel gezet: in 1977 konden Nederlandse architecten zich inschrijven voor de prijsvraag.

1. PRIJSVRAAG UITBREIDING TWEEDE KAMER, 1977

Minister Gruijters presenteerde de prijsvraag voor de nieuwbouw van de Tweede Kamer als een dubbele uitdaging: een ontwerpogave voor het gebouw van de Tweede Kamer en een oefening in kwalitatieve stadsvernieuwing.⁴ De locatie omvatte de bestaande gebouwen van de Tweede Kamer plus de panden/percelen die aan de Hofstraat en Lange Poten waren aangekocht. De nieuwbouw zou dus ten zuiden van het Binnenhof aan de Hofweg verrijzen. De Hofweg was in 1914 ontstaan, als een verkeersdoorbraak van het Spui naar het Buitenhof. In de bocht lag een driehoekige restruimte tegen de gebouwen van het Binnenhof aan. Dit 'Hofcingelplein' (sinds 1991 Hofplaats geheten, in dit rapport wordt de toenmalige aanduiding Hofcingelplaats aangehouden) was als parkeerplaats in gebruik. Het pleintje maakte deel uit van het zoekgebied voor de nieuwbouw. Aan de westzijde, bij het Plein, kon het Ministerie van Justitie (hoek Lange Poten / Plein) op termijn bij het Kamercomplex worden betrokken. De Hoge Raad en het voormalige Ministerie van Koloniën behoorden niet tot het plangebied.

Programma van Eisen

De opgave was in een uitgebreid programma van eisen beschreven. Uiteraard was de belangrijkste vraag om adequate huisvesting voor het parlement te ontwikkelen. Concreet ging het om een gebouw dat liefst drie keer groter dan het bestaande Kamercomplex moest worden. De Kamerleden hechtten aan de traditionele setting van het Binnenhof, maar die mocht een goed en doelmatig functionerend parlement niet in de weg staan.⁵ Alleen de VVD had tevergeefs via een motie geprobeerd om de oude balzaal als plenaire vergaderruimte in gebruik te houden.⁶ Belangrijk in het programma van eisen was de wens om een uitnodigend gebouw te maken, dat openheid en

toegankelijkheid zou uitstralen.

Het programma van eisen bevatte veel stedenbouwkundige randvoorwaarden en specificaties in verband met de ruimtelijke context, de verkeerssituatie en de status van het gebied als beschermd stadsgezicht. De gemeente Den Haag omschreef de Hofweg als een barrière, die de Lange Poten van het omringende winkelgebied lossneed. De nieuwbouw van de Tweede Kamer zou hier wat aan moeten doen, bijvoorbeeld met sociaal-culturele voorzieningen, horeca of zelfs winkels in de onderbouw. Zo kon de loop in de Lange Poten blijven bestaan. Door hier eventueel de hoofdentree of publieksfuncties van de Tweede Kamer te vestigen, zou tegelijk de bestuurlijke openheid en toegankelijkheid gediend worden. Wat betreft het verkeer was het echter niet mogelijk om de Hofweg af te sluiten. De route bleef nodig om de binnenstad bereikbaar te houden, al was het wel de verwachting dat de verkeersintensiteit op termijn zou afnemen. De nieuwbouw van de Tweede Kamer diende de route aantrekkelijker te maken en minder het aanzien van een verkeersdoorbraak te geven. Wat betreft het beschermd stadsgezicht was de opgave om het karakter van het gebied te behouden, zonder dat het bestaande bevroren hoefde te worden. De uitvraag citeerde de Monumentenwet: 'Het streven moet erop gericht zijn, dat wenselijke of noodzakelijke veranderingen slechts geschieden op zodanige wijze, dat het aspect van het geheel niet of althans zo weinig mogelijk schade lijdt.'⁷

Samengevat ging het bij de architectuur dus om een modern geëquipeerd gebouw, waarin de uitnodigende en open uitstraling van het parlement in de architectuur tot uitdrukking moest komen. Bij de stedenbouw was de opgave om het parlement onderdeel te maken van de

bruisende binnenstad, de levendigheid en kwaliteit van de openbare ruimte te verbeteren en in maat, schaal en architectuur op het beschermde stadsgezicht aan te sluiten. Of de architectonische en stedenbouwkundige ambities te verenigen waren, was de grote vraag. Opvallend was dat er geen buitensporige eisen aan de veiligheid werden gesteld— ondanks het opkomend terrorisme in Europa. Den Haag had de gijzeling op de Franse ambassade beleefd (1974) en er waren gijzelingen en treinkapingen in Drenthe (1975 en 1977). Buiten Nederland was het Olympisch dorp in München aangevallen (1972) en speelde de terreur van RAF, ETA, IRA en Brigade Rosse. Ruud Brouwers schreef in zijn verslag over de jurering dat de jury zocht naar een 'redelijke verhouding tussen de openheidscultus van de jaren 60 en de afsluitende anti-terreurmaatregelen van de veiligheidsdiensten in de jaren 70'.⁸

Beoordeling

Rijksbouwmeester W.G. Quist (1930) had de regie over de prijsvraag. Hij koos de architect-leden in de jury en was juryvoorzitter.⁹ Bij het jureren werden de inzendingen aan de hand van drie vragen beoordeeld: 1) hoe is de samenhang met de omgeving? 2) heeft het ontwerp een logische indeling? en 3) hoe is de opgave verbeeld of hoe ziet de architectuur eruit?¹⁰ De conclusie was vernietigend, namelijk dat geen enkele van de 111 inzendingen voldoende kwaliteit bezat voor een tweede ronde. Als troost werden elf ontwerpen gepremieerd. Dit fiasco werd breed in de pers uitgemeten. De Telegraaf: 'Honderdelf architecten hebben "gefaald". (...) Geen enkel ontwerp echter benaderde zelfs maar de zeer strenge eisen van de bouwcommissie.'¹¹

Reacties op de prijsvraagresultaten

In de commentaren op de prijsvraag werd de conclusie

- ↓ Architecten die ingescheven hebben voor de verbouw van de Tweede Kamer worden voorgelicht in de Kamer door Vondeling (I), 19 augustus 1977. [NA © Hans Peters. Anefo]
- ↓ Persbericht en dankwoord vanuit het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in de Staatscourant, 21 maart 1978. [HNI BRUI 539]

van de jury in grote lijnen gedeeld. De ontwerpen waren door het veel te grote programma bepaald, waardoor de uitnodigende en toegankelijke uitstraling in de stad en de zorgvuldige afstemming op de omgeving niet uit de verf kwamen. Voor de oorzaak van dit debacle werden allerlei mogelijke oorzaken opgevoerd, zoals Brouwers opsomde: het niet meedoen van goede architecten, een dolende jury, een onjuiste en inconsistente opgave en de keuze voor verkeerd instrument (prijsvraag), waar een interactief ontwerpproces met een wisselwerking van alle betrokken partijen meer op zijn plaats was.¹²

Architect Izak Salomons beschreef in *Het Parool* hoe de opgave voor de prijsvraag niet goed was uitgekristalliseerd: er werd een groot bouwvolume gevraagd, maar het mocht geen kolos worden; het gebouw diende uitnodigend te zijn, maar wel voorzien te zijn van een apart en gesloten bezoekerscircuit; en het was de opdracht om het zwaartepunt van de Tweede Kamer naar de nieuwbouw te verschuiven, maar toch het Binnenhof als centrale plaats te behouden.¹³ Stedenbouwkundig was de opgave ook niet consistent, zoals de stedenbouwkundigen Geurtsen, De Hoog en Thielen constateerden: het was de wens om de doorbraak van de Hofweg terug te draaien, maar het bouwterrein was zo begrensd dat de doorbraak onaantastbaar leek.¹⁴ Volgens Salomons had de jury een eigen ontwerp voor de Tweede Kamer voor ogen, dat echter door niemand was getekend. De meeste inzendingen plaatsten de nieuwbouw plompverloren tegen het Binnenhof, overbouwden het Hofcingelplein en hadden, aldus Salomons, de uitstraling van een warenhuis of (anoniem) kantoor.

- 1968 Pi de Bruijn werkt in Southark Londen
- 1968 Rem Koolhaas gaat in Londen naar de AA (tot 1972)
- 1969 Democratisering afd. Bouwkunde, TH Delft
- 1970 Rapport Club van Rome, grenzen aan de groei
- 1970 Vraag aan presidium TK om nieuwbouw
- 1970 Pi de Bruijn werkt voor Dienst VHV, Amsterdam
- 1974 J.J. Vriend, Links bouwen, Rechts bouwen
- 1974 Gijzeling Franse ambassade Den Haag
- 1975 Nieuwmarktrellen, monumentenjaar,
- 1975 Treinkaping bij Wijster
- 1975 Rijksbouwmeester Quist schrapt plan Zanstra voor RU Leiden (Witte Singel)
- 1975 Oprichting OMA, Londen
- 1975 Rapport en PvE Nieuwbouw Tweede Kamer
- 1976 Buurtcentrum Transvaal opgeleverd (De Bruijn en Snikkenburg)
- 1976 Dijkstra, Van Stigt, Van Kasteel maken structuurplan RU Leiden
- 1976 Minister VROM gevraagd om nieuwbouw Tweede Kamer mogelijk te maken
- 1977 Treinkaping bij De Punt
- 1977 Prijsvraag Tweede Kamer, W. Quist juryvoorzitter

- 1978 De Bruijn wordt compagnon van F. van Gool en A. Ooyevaar, Amsterdam
- 1978 Delirious New York gepubliceerd
- 1974 Gijzeling provinciehuis Assen
- 1980 Meervoudige opdracht Tweede Kamer
De Bruijn, Groep 5, Hagoort
- 1979 Tjeerd Dijkstra volgt Quist op als rijksbouwmeester
- 1980 De Bruijn geselecteerd als architect Tweede Kamer
- 1980 Ontwerp Stadhuis / Opera, Amsterdam
- 1981 OMA vestigt zich in Rotterdam
- 1982 Voorlopig ontwerp Tweede Kamer, De Bruijn
- 1982 Manifestatie Kop van Zuid, Rotterdam: Rossi, Kleihues, Ungers en Walker,
- 1986 Prijsvraag stadhuis Den Haag: Meijer, OMA, Hans Boot, Jahn, Saubot et Jullien.
- 1988 Oprichting Architecten CIE, Amsterdam
- 1992 Openerij nieuwbouw Tweede Kamer

↓ Gebouw voor Meddens en zoon, zonder jaartal. [RCE]

BOUWEN IN EEN HISTORISCHE CONTEXT

De prijsvraag voor de Tweede Kamer liet zien hoezeer de architecten worstelden met het bouwen in een historische omgeving. Deels lag dat aan het overspannen programma, dat niet paste binnen de randvoorwaarden van het beschermde stadsgezicht. Deels kwam dat door onervarenheid van de ontwerpers om in een historische context te werken. Dat is op zich vreemd, want tot de Tweede Wereldoorlog was het de gewoonste zaak van de wereld om in de binnensteden grote gebouwen te realiseren. Vlakbij het Binnenhof waren daar voorbeelden van, zoals Modehuis Meddens aan de Hofweg (Berlage 1913-1915), de Rotterdamsche Bank op hoek van Kneuterdijk en Lange Voorhout (H.F. Mertens, 1923) of de (niet uitgevoerde) schets van J. Duiker en B. Bijvoet voor een paviljoen tegenover de Gevangenpoort, als onderdeel van een verkeersdoorbraak (1923).¹⁵

Saneringsplannen

De verwoesting van de Tweede Wereldoorlog gaf politici, beleidsmakers en burgers het gevoel dat de schade moest worden hersteld, maar dat de echte opgave was om een betere samenleving te maken. Er was veel te bouwen vanwege de woningnood en economische

groei. De bouw veranderde in de wederopbouwperiode onder invloed van industrialisatie en schaalvergroting. De aandacht voor de historische samenhang en gelaagdheid verdween naar de achtergrond. De oude stad werd als een zieke patiënt afgeschilderd, die met saneringsplannen, verkeersdoorbraken en kaalslag gezond moest worden gemaakt. De auto maakte de binnensteden onbereikbaar en overspoelde de openbare ruimte met geparkeerd blik. Waar voor de oorlog naar een symbiose van vernieuwing en behoud werd gezocht, was in eerste decennia na de Tweede Oorlog de conclusie doorgaans dat de oude binnensteden achterhaald waren.

Van cityvorming naar stadsvernieuwing

Tegen het einde van de wederopbouwperiode begonnen burgers zich af te vragen of de nieuwe toekomst wel zo gewenst was. Ze waren teleurgesteld over de sloop van hun geliefde dorpen en steden en het ontstaan van anonieme, uitwisselbare stedelijke gebieden. Een nieuwe generatie diende zich aan. Het was de tijd van flowerpower, Club van Rome ('grenzen aan de groei'), maatschappelijk onbehagen en het verlangen naar kleinschaligheid. In het buitenland verschenen, begin jaren zestig, baanbrekende publicaties over de aansluiting van vernieuwing op de bestaande steden van auteurs als Kevin Lynch (1960), Jane Jacobs

(1961), Gordon Cullen (1961) en Aldo Rossi (1966).¹⁶ Er kwam oog voor een andere vorm van moderniteit, met ruimte voor de menselijke schaal, natuur en traditie.

Omslagmoment 1975

Ondanks incidentele initiatieven voor stadsherstel, duurde het in Nederland tot in de jaren zeventig eer de saneringsplannen werden teruggedraaid en de stadsvernieuwing ruim baan kreeg. De omslag in het denken over binnensteden werd gemarkeerd door de Amsterdamse Nieuwmarktrellen, naar aanleiding van de kaalslag voor de metro (1975). De jaren hierna bleek dat vooruitgang in de binnensteden ook anders kon: met buurtvernieuwing, voetgangersstraten en autovrije pleinen. In deze periode maakte ook de monumentenzorg een omslag door, van het redden van incidentele panden naar het in samenhang ontwikkelen van stads- en dorpsgezichten. De monumentenzorg kreeg een breder maatschappelijk draagvlak, onder mee door het Europese Monumentenjaar 1975. De Council of Europe stelde in 1975 de Declaration of Amsterdam op, een pleidooi om oude steden in hun samenhang en sociale opbouw te waarderen en erfgoed in de regionale en stedenbouwkundige planvorming te betrekken.¹⁷

↓ Maquette plan Zanstra, gezien vanaf de singelzijde. 1960. [Moerman]

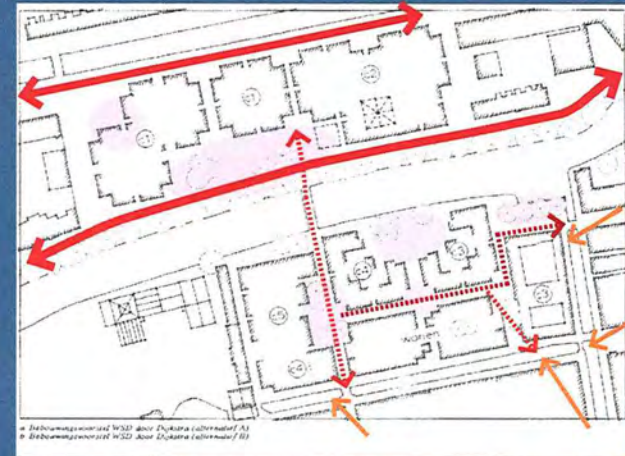

WITTE SINGEL – DOELENTERREIN, LEIDEN

De nieuwbouw van de Universiteit Leiden aan de rand van de Leidse binnenstad liep vooruit op de prijsvraag van de Tweede Kamer. In 1960 maakte P. Zanstra een ontwerp voor hoogbouw, dat de gemoederen jarenlang bezighield. De toren was volgens de toekomstige gebruikers met zijn hoogte van 120 meter 'ongeproportioneerend', het complex sloot niet aan op de menselijke schaal en de verwevenheid van functies in de binnenstad en paste niet bij de gedecentraliseerde opzet van de universiteit.¹⁸ In 1970 werd de ontwikkeling vanwege bezuinigingen 'on hold' gezet en in 1975 trok rijksbouwmeester W. Quist de stekker er helemaal uit. Hij koos voor een andere aanpak, die in grote lijnen later bij de jurering en verdere planvorming voor het parlement zou terugkeren. Onder leiding van Quist stelden Tj. Dijkstra, J. van Stigt en B. van Kasteel een structuurvisie voor de Leidse nieuwbouw op. Dijkstra en Van Stigt zouden een jaar later met Quist zitting nemen in de jury van de prijsvraag voor de Tweede Kamer. De nieuwe ambitie in Leiden was om de universiteit in maat en schaal af te stemmen op de binnenstad en niet een groot gebouw maar een cluster van zes kleinere gebouwen te maken. Het gebied werd doorkruisbaar voor langzaam verkeer en verrijkt met ontmoetingsplaatsen (hoven en erven). Door het

↓ Gezamenlijk structuurplan, Dijkstra, model B, 1976 (bewerkt). [Kleijer, 1988]

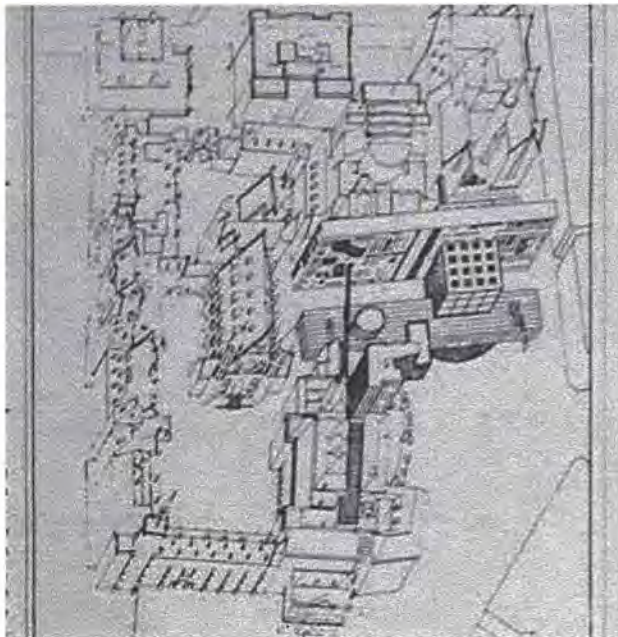
Doelenterrein bij de locatie te betrekken, kon het complex over een groter gebied worden uitgesmeerd. Het resultaat is relatief kleinschalig en gedifferentieerd, ingebed in het stedelijk weefsel – maar tegelijk mist het de verfijning, detaillering en programmering (met name in de plint) die hoort in het binnenstedelijke domein. Routes lopen dood en er zijn conflicten van voor- en achterkanten. Al deze punten illustreren de worsteling in het midden van de jaren zeventig om in een historische context te bouwen.

- historische route
- nieuwe route (langzaam verkeer)
- nieuwe route (auto)
- nieuw plein

↓ Ontwerp uitbreiding Tweede Kamer, OMA.

l.b. [foto tentoonstelling in Tweede Kamer, SHM]
l.o. [HNI BRUI 408]
r.o. [Brouwers 1982, p. 99]

INZENDING OMA, 1977

Zat er dan helemaal niets waardevols tussen al die 111 inzendingen? Eén ontwerp sprong er uit en is wereldberoemd geworden. Het was de inzending met als motto M01: een van de eerste grote ontwerpen van OMA, het bureau dat Rem Koolhaas (1942) en Elia Zenghelis (1937) in 1975 in Londen oprichtten. Zaha Hadid (1950-2016) werkte aan de inzending mee. Al deze architecten waren opgeleid aan de Architectural Association (AA) in Londen. Ten tijde van de prijsvraag was Koolhaas 33 jaar oud, een jaar later zou hij *Delirious New York, a Retroactive Manifesto* publiceren.

De inzending van OMA week af van de andere inzendingen: de analyse, tekenstijl, het concept en de architectuur.¹⁹ Het ontwerp was radicaal met het voorstel om de bebouwing rondom het Binnenhof open te breken, de maximale bouwhoogte van 18 meter ruimschoots te overschrijden en de nieuwbouw haaks op de Ridderzaal te plaatsen. Tegelijk was het ontwerp sensitief door historische bebouwing te sparen en het Hofcingelplein open te laten. Zelfs het bouwdeel dat voor de doorbraak bij de Ridderzaal moest wijken, bleef gespaard en zou op een nieuwe locatie vlak buiten het Binnenhof worden gereconstrueerd. In plaats van een modern parlement naast een gemusealiseerd Binnenhof voor te stellen, liet OMA het nieuwe binnendringen in het oude. Zo ontstond een ensemble vol contrasten. Bij het Hofcingelplein kreeg het parlement een opvallende aanwezigheid in de stad.

Beoordeling OMA

De dagelijkse gebruikers van de Tweede Kamer noemden het ontwerp van OMA 'schokkend en provocerend'.²⁰ Ook de

jury was kritisch en schreef in het juryrapport: 'Het is in deze omgeving een hard plan waarvan de intellectuele pretentie in de architectonische doorwerking niet wordt waargemaakt. Daarom is het ook een leeg plan. De ontwerper heeft onvoldoende geluisterd naar het probleem. Hij heeft een standpunt ingenomen waarbij de omgeving vernield wordt en hij de gebruiker ondergeschikt maakt aan zijn formele visie.'²¹ Desondanks kreeg OMA een gedeelde eerste prijs, net als Environmental Design uit Amersfoort (motto: Nagtuyl orangerie), het bureau van architect Leo Heijdenrijk (1932-1999). Geen van beiden ontving een vervolgo opdracht.

Reacties op OMA en van Koolhaas

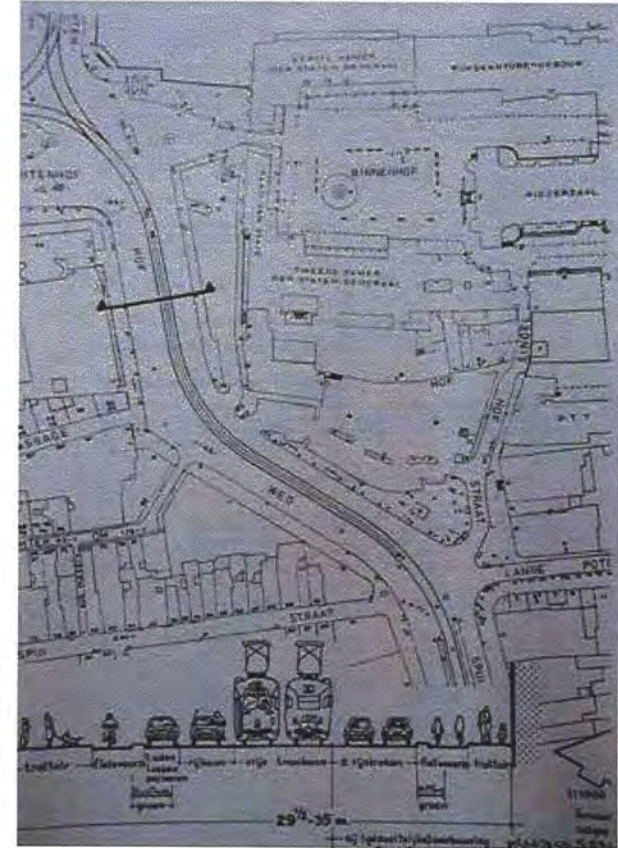
In de vakbladen werd met enthousiasme over het plan van Koolhaas geschreven. Volgens architectuurcriticus Hans van Dijk was het Quist persoonlijk die Koolhaas' 'radicale ontwerp in zo'n gevoelig liggend project uiteindelijk niet aandurfde'.²² In *Vrij Nederland* bekritiseerde Koolhaas de andere ontwerpen uit de prijsvraag. Hij beschreef die als 'een pudding van beton', bedoeld om het complex kleinschalig te maken uit respect voor de historische kern, maar met als effect dat alles volliep en de kern werd weggedrukt.²³

↓ Hofsingel en Hofstraat, 1985. De rechter gevelwand (met het Telefoongebouw) is gesloopt ten behoeve van de nieuwbouw van de Tweede Kamer. [HG, Dienst Stedelijke Ontwikkeling]

↓ Randvoorwaarde voor verkeer, uit rapport van de beoordelingscommissie 1980. [HNI BRUI 422]

2. MEERVOUDIGE OPDRACHT, 1979-80

Na het mislukken van de prijsvraag voerde Kamervoorzitter Anne Vondeling de druk op. Hij meende dat het parlement snel een nieuw onderkomen moest krijgen, omdat de bestaande benauwde situatie onwerkbaar werd.²⁴ Vondeling: 'De uitbreiding zal het van zijn binnenkant moeten hebben. Tegen het Binnenhof kan het toch niet concurreren en hier tussen al die veelsoortige andere gebouwen aan Hofweg en Lange Poten zal er niet onmiddellijk een situatie ontstaan, die mensen sprakeloos van de schoonheid van de omgeving zal laten stilstaan.'²⁵ Ook Rienks, de voorzitter van de Bouwbegeleidingscommissie, had zich voor daadkracht uitgesproken: 'Het gaat ons niet in de eerste plaats om iets moois gebouwd te krijgen in Den Haag. Het parlement moet zo snel mogelijk uit de ruimtenood geholpen worden. Als het óók nog mooi kan worden, dan is het meegenomen.'²⁶

De jury stelde in het schrijven aan de minister over de uitkomst van de prijsvraag een Plan B voor: een meervoudige opdracht waarvoor drie architecten (die niet hadden meegedaan aan de prijsvraag) zouden worden uitgenodigd. Het doel werd om een ontwerper te selecteren, niet een ontwerp. Zo werd eventueel een derde ontwerpronde mogelijk, hoewel start-bouw optimistisch voor 1982 was voorzien.

Architectenselectie

Rijksbouwmeester Quist was verantwoordelijk voor de architectenselectie voor de meervoudige opdracht, waarbij hij onder meer overleg pleegde met zijn collega juryleden.²⁷ Door het besluit dat geen van de deelnemers aan de prijsvraag kon worden uitgenodigd, was de spoeling dun. In eerste instantie benaderde Quist de architecten Van Eyck, Hagoort en De Bruijn. Aldo van Eyck (1918-1999) was buitengewoon hoogleraar in Delft en een internationaal gerenommeerd architect (CIAM, Team X). Tien jaar tevoren

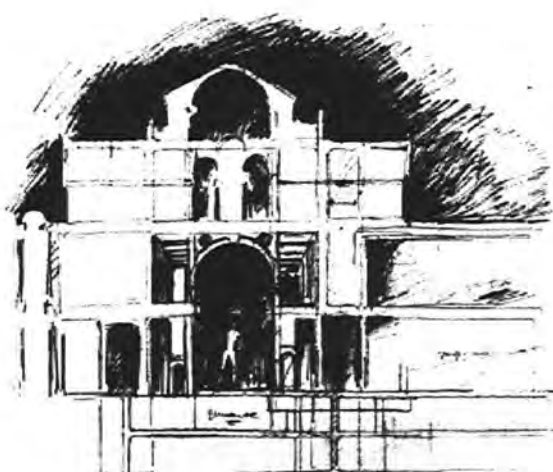
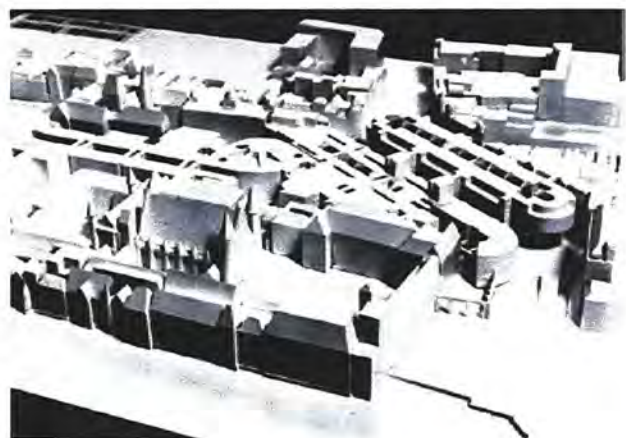
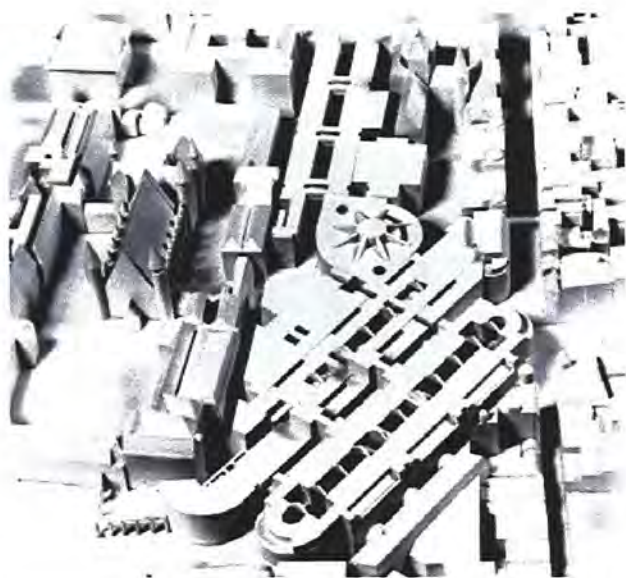
had hij een ontwerp voor het stadhuis van Deventer gemaakt, gesitueerd in de historische omgeving van het Grote Kerkhof ('tussen de daken', 1966-67). Dit plan was niet gerealiseerd, maar gold wel als schoolvoorbeeld van een contextuele ontwerphouding.²⁸ Aldo van Eyck ging echter niet op de uitnodiging van Quist in, omdat hij niet in concurrentie wilde werken. Hierop voegde Quist Edzard Luursema en Hans van de Linden (Groep 5) aan zijn selectie toe.²⁹

De keuze voor Arie Hagoort (1929-1999) was niet verrassend, gezien zijn oeuvre. Hij had de Medische Faculteit in Rotterdam gebouwd (1965-1972) en zijn ontwerp voor de Koninklijke Bibliotheek in Den Haag was in aanbouw (1973-1982).³⁰ Zijn bureau, OD205, was in de prijsvraag als adviseur betrokken geweest bij de (gepremieerde) inzending van de combinatie Kees de Kat en Dick Peek, architectenbureau Spruit en de Jong en R.J. Ouendag (motto: Anaphase). Hagoort had hierbij echter geen rol gespeeld. Pi de Bruijn (1942) was de jongste architect in dit gezelschap. In 1978 was hij partner van A.N. Oyevaar (1922-2006) en F.J. van Gool (1922-2015) geworden. Hij had samen met Ruud Snikkenburg enige bekendheid verworven met het ontwerp voor een buurtcentrum in Amsterdam, waarvoor ze in 1976 de Amsterdamse Merkelbachprijs kregen.³¹ Op grond hiervan werd De Bruijn geselecteerd. Bovendien had Quist in de Bijlmermeer met hem te maken gehad, toen De Bruijn bij de Dienst Volkshuisvesting werkte. Edzard Luursema (1931) en Hans van der Linden waren verbonden aan Groep 5 Architecten en Stedebouwers in Rijswijk. Dit bureau heeft niet echt een plek in de Nederlandse architectuurcanon verworven, maar had destijds een reputatie op het gebied van procesaanpak en de combinatie van architectuur en stedenbouw. Die kwaliteiten kwamen voor de opgave van de Tweede Kamer van pas.³²

Procedure

Voor de meervoudige opdracht was het programma van eisen op onderdelen bijgesteld ten opzichte van de prijsvraag. Zo werd de Hofweg niet meer als een verstoring van het stadsgezicht aangemerkt, maar als een latere toevoeging die nieuwe betekenis in de stad bracht. Daarbij werd wel vermeld dat er nog correcties ten behoeve van de samenhang van het stadsbeeld nodig waren.³³ Een belangrijk verschil met de prijsvraag zat in de mogelijkheid voor tussentijds overleg die de architecten kregen. Ze konden contact met een managementteam opnemen om afwijkingen van het programma te bespreken.³⁴ In de praktijk bleek dat de verkeerseisen overeind bleven, maar iets soepeler met de maximale bouwhoogte (18 meter) en de straatprofielen kon worden omgegaan.³⁵

De beoordeling van de drie ontwerpen gebeurde in een ingewikkelde en langdurige procedure. Bijzonder was dat de ontwerpen direct na indiening werden tentoongesteld, gepubliceerd en publiekelijk bediscussieerd. Pas maanden later, in de zomer van 1980, vond de beoordeling plaats. Quist was in 1979 als rijksbouwmeester door T. Dijkstra (1931) opgevolgd. Hij bleef voorzitter van de Beoordelingscommissie, waarin verder de architecten Johan Arie van den Berg en Flip Rosdorff zitting namen. De commissie rapporteerde in juni 1980 aan rijksbouwmeester Dijkstra, waarbij adviezen van de Bouwbegeleidingscommissie van de Tweede Kamer, de gemeente Den Haag en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg waren bijgevoegd. Vervolgens schreef Dijkstra een keuzeadvies voor de minister. Hierin kon hij naast alle adviezen ook de uitkomsten van het maatschappelijke debat en de architectendiscussie meenemen.

ONTWERP HAGOORT

Het ontwerp van Hagoort voorzag in een verkeerstunnel, overbouw van de Hofweg en sloop van de Hoge Raad. De nieuwbouw kreeg een open en toegankelijke uitstraling, in tegenstelling tot het gesloten carré van het bestaande Binnenhof.

Reacties op Hagoort

In *Wonen TABK* werd de conclusie getrokken dat Hagoort een perfect georganiseerd technologisch object had ontworpen, dat er uiteindelijk alleen voor zichzelf stond.³⁶ Cees Zwinkels schreef in *De Architect*: 'Zijn plan heeft stedenbouwkundig grote consequenties en de architectuur is – voor zover waarneembaar – weinig boeiend. De uiterlijke vormen vertonen kenmerken van schaalverkleinende trucs en brokkeligheid die hier en daar in het gebouw ook aanwezig is.'³⁷ Verschillende critici constateerden dat voor dit ontwerp half Den Haag op de schop moest, maar met de peperdure ondertunneling van de Hofweg allerminst een goede verkeersoplossing zou ontstaan.³⁸

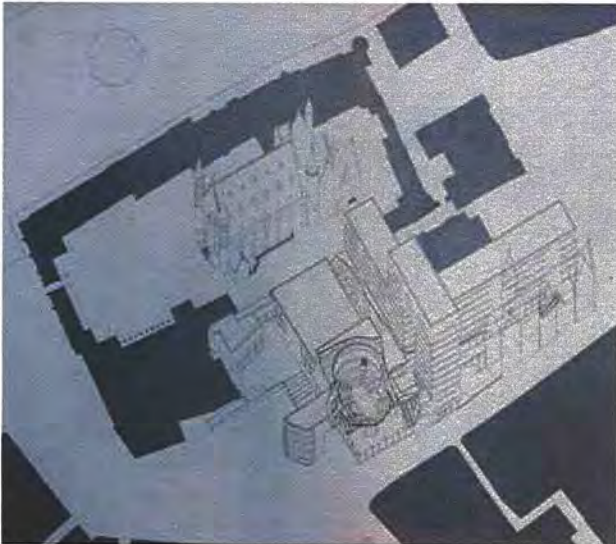

ONTWERP GROEP 5

Groep 5 ontwikkelde de nieuwbouw van de Tweede Kamer als een weefsel, dat als het ware een stad in de stad vormde.³⁹ Architecten Luursema en Van der Linden beschreven het ensemble aan het Binnenhof als een in zichzelf gekeerde wereld en voegden daar een moderne enclave inclusief een nieuw binnenhof aan toe.

Reacties op Groep 5

Dit ontwerp werd, net als dat van Hagoort, gezien als een autonoom element dat geen contact met het Binnenhof en de omringende stad maakte. In een stedenbouwkundige beschouwing in *Wonen TABK* werd gesteld dat de ontwerpers ongevoelig voor de (historische en ruimtelijke) relaties met de omgeving waren. Ze bouwden het Hofcingelplein vol, keerden het Binnenhof de rug toe en lieten met hun typering van het Binnenhof als enclave zien dat ze de historische en morfologische structuur van Den Haag niet hadden begrepen.⁴⁰ Terugkijkend op de meervoudige opdracht, vertelde Quist in 2018 dat de beoordelingscommissie meer van Groep 5 had verwacht.⁴¹

ONTWERP DE BRUIJN

Het ontwerp van De Bruijn leek in zijn hoofdopzet op het plan van OMA uit de prijsvraag. Het bevatte namelijk een doorbraak naar het Binnenhof, twee kantorschijven haaks op de Ridderzaal en behoud van het Hofcingelplein. Het Kamercomplex werd met twee kruisende assen gestructureerd. De verbinding van de Ridderzaal naar de plenaire zaal noemde De Bruijn een formele as, symbool voor de relatie van de Kamer met de regering. Haaks hierop stond de informele as, symbool voor de toegankelijk van het complex en het contact van de Kamer met de stad en haar bewoners.⁴² Op het snijpunt van beide passages was de plenaire zaal gesitueerd, opgetild boven het maaiveld. De regeringsvleugel was als een paviljoen op het Hofcingelplein gedacht. De Bruijn ging in zijn toelichting uitgebreid in op zijn ambities om het parlement een architectonische uitdrukking in de stad te geven en om oud en nieuw te verbinden.⁴³ In de tekst lag de nadruk op de symbolische betekenis van het parlement en werden veel metaforen gebruikt.⁴⁴

Reacties op De Bruijn

In de vakbladen werd wisselend op dit ontwerp gereageerd. Tegenover waardering voor de compactheid van het plan, stonden twijfels over de impact die het 'hoge kantoorelement' zou hebben op het stadsbeeld en teleurstelling over het feit dat het oude ministerie van Justitie voor de helft werd gesloopt.⁴⁵ Verder werden er vraagtekens gezet bij de assen en zichtlijnen, die als essentie van het ontwerp waren neergezet: 'de zichtlijn botst op een onduidelijke manier ergens tegen de Ridderzaal'.⁴⁶ Ook de kwaliteit van het vrijgehouden Hofcingelplein werd betwijfeld, het zou 'hoogstens op het straatnaambord tot realiteit worden'.⁴⁷ Cees Zwinkels schreef in *De Architect*

positief over het ontwerp. Hij roemde de helderheid en de manier waarop De Bruijn de complexiteit van de opgave had beantwoord met een simpele en heldere oplossing.⁴⁸ Wel vond hij de hardheid en strakheid van de architectuur controversieel.

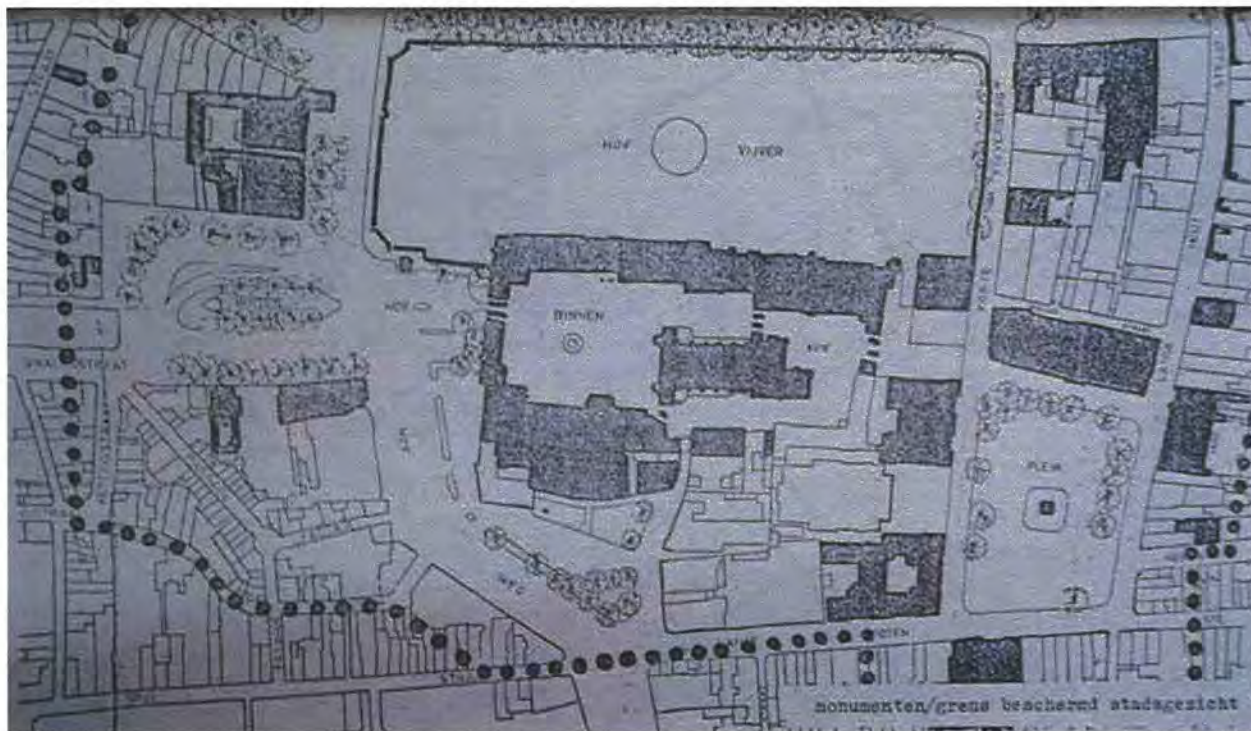
De toelichting van de architect moest het ontgelden in de vakpers. Hans van Dijk, in *Forum*: 'Veelvuldig spreekt hij in zijn toelichting over *metaforen*, maar hun betekenissen zijn nogal in de war geraakt. (...) Beide assen verbinden dus dezelfde symbolische inhouden. Het maakt de metaforen er niet duidelijker op'.⁴⁹ Hubert de Boer en Ben Eerhart: 'Zeker tien keer komen in zijn verhaal de woorden "symbool", "symbolisch" of "symboliek" voor, nog afgezien van de (onnodige) "omkeringsmetaforen", "geïnverteerde spiegelbeelden" en wat dies meer zij'.⁵⁰ De auteurs meenden dat het ontwerp in opzet was ontleend aan de prijsvraaginzending van OMA en in articulatie en helderheid daarbij achterbleef. Ook Zwinkels maakte (maart 1980) de vergelijking met OMA maar hij concludeerde dat De Bruijn er meer van had gemaakt dan Koolhaas. Het ontwerp was volgens hem rijper, ontdaan van willekeurigheid en niet provocerend.⁵¹

Conclusies vakbladen

Lang voor de beoordelingscommissie begon aan de rapportage en rijksbouwmeester Dijkstra zijn keuzeadvies opstelde, hadden de vakbladen de toon van de meervoudige opdracht al gezet. Zo gaf Cees Zwinkels in maart 1980 zijn oordeel in *De Architect*: 'één nieuwe benadering door overbouw van de Hofweg [Hagoort], één interessante uitwerking van 'n ontwerp dat tot de 11 premiewinnaars behoorde [De Bruijn] en één ontwerp dat bij de prijsvraag waarschijnlijk nog geen premie zou hebben

gekregen [Groep 5]'.⁵² Hij meende dat de meervoudige opdracht niet de gewenste duidelijkheid had opgeleverd. Geurtsen, De Hoog en Thielen schreven in *Wonen TABK*: 'Kon de prijsvraagjury na de eerste ronde nog volstaan met de constatering dat geen enkel plan voldeed, nu kan de beoordelingscommissie niet veel méér doen dan de conclusie trekken dat de stedenbouwkundige aspecten van de opdracht herzien moeten worden'.⁵³ In mei 1980 publiceerde De Architect het eerdere ontwerp van OMA, vanuit de vraag of dit misschien toch beter was dan de drie inzendingen voor de meervoudige opdracht.⁵⁴ In het artikel kwam de Haagse architect Jan Voorberg (later OMA) aan het woord, die uitgebreid inging op de overeenkomsten en verschillen tussen de ontwerpen van OMA en De Bruijn. Zijn conclusie was dat het ontwerp van OMA veruit te prefereren was.

↓ Kaart bijgevoegd in rapport van de beoordelingscommissie, 1980.
Aangegeven staan de monumenten en de contouren (bolletjeskaart)
van het beschermd stadsgezicht. [HNI BRUI 422]

ADVIES BEOORDELINGSCOMMISSIE

In juni 1980 verscheen het rapport van de beoordelingscommissie. Hierin werden de drie ontwerpen toegelicht en op hoofdlijnen beoordeeld, zonder een voorkeur te geven.⁵⁵ Kennelijk wilde de commissie de rijksbouwmeester het gras niet voor de voeten wegmaaien – want de beoordeling bleef vaag. Hagoort kreeg waardering voor het uitgangspunt van ruimtelijke en functionele verdichting, maar er was twijfel over de 'programmatische en gedetailleerde ruimtelijke ordening'.⁵⁶ Over Groep 5 luidde het oordeel dat het ontwerp het versterken en verbeteren van de stad beoogde, maar in de uitwerking een heterogeen plan was ontstaan waarmee de intenties niet werden waargemaakt. Het commentaar op De Bruijn was dat hij nieuwe ruimten aan het Binnenhof toevoegde en hiermee de binnenstad een impuls wilde geven: 'De superpositie doet nieuwe beelden ontstaan, laat nieuw in oud doordringen zonder dat de functie ondergaat in de visie.'⁵⁷

Het eindoordeel van de begeleidingscommissie was dat de meervoudige opdracht had aangetoond dat het mogelijk was om de Tweede Kamer op deze locatie te huisvesten, maar dat daarbij de kwantitatieve beperkingen moesten worden heroverwogen: 'M.a.w. als de Hofweg niet overbouwd mag worden, kan het ontwerp van Hagoort niet worden gekozen. Indien de ingrepen aan het Plein en aan het Binnenhof ontoelaatbaar zijn en het gebouw van Justitie niet mag worden gesloopt, is de keus voor ir. De Bruijn op grond van zijn ontwerp niet mogelijk. De reactie op het ontwerp van Groep 5 maken een keus, in de ogen van de Gemeente, onverantwoord.'⁵⁸

De bijlagen van het rapport bevatten de adviezen van de Bouwbegeleidingscommissie van de Tweede Kamer (BBC), de Rijkdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Den Haag. Hierin werden de ontwerpen scherp beoordeeld en getoetst. Bovendien gaven monumentenzorg en gemeente een kraakhelder advies over het al dan niet kunnen slopen van panden en hoe met de stedenbouwkundige randvoorwaarden om te gaan. In het vervolgtraject zouden deze adviezen harde kaders vormen, waar de nieuwbouw zich in had te voegen.

Advies Bouwbegeleidingscommissie

De Kamerleden stelden dat het ontwerp van Groep 5 tekort schoot wat betreft gebruikswaarde. Wat hen betrof ging de keuze tussen Hagoort en De Bruijn.⁵⁹

Advies Rijksdienst voor de Monumentenzorg

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) was positief over het feit dat Hagoort in zijn ontwerp het Binnenhof ontzag, vanuit zijn visie dat het complex ongeschikt was voor het parlement.⁶⁰ De dienst vond sloop van de Hoge Raad niet bezwaarlijk, maar van Hotel Central wel. Er was kritiek op de tunnelingen die Hagoort voorstelde, met name bij het Buitenhof. Het oordeel over het ontwerp van Groep 5 was nog kritischer, omdat het een ernstige aantasting van de historische bebouwing bij het Binnenhof zou betekenen. Ook De Bruijn moest het ontgelden. Hem werd verweten een onjuiste interpretatie en waardering te geven van het Hofcingelplein, in relatie tot de buitenruimten rondom het Binnenhof. Veel van zijn ingrepen werden als onacceptabel

afgedaan: 'De indruk bestaat, dat in het plan de thans beschermde aanwezige historische kwaliteiten niet naar waarde geschat zijn, zowel wat betreft de historische structuur van het gebied als de individuele gebouwen. De aantasting van de beslotenheid van het Binnenhof, het gedeeltelijk slopen van Justitie en de dominerende hoogte van dit plan maken dat dit ontwerp te weinig respect voor het bestaande gebied met zijn bebouwing toont. Daarentegen wordt de situatie Hofweg/Hofcingel, waaraan uit historisch oogpunt geen positieve waarde wordt toegekend, wel gerespecteerd'.⁶¹ In een commentaar bij dit advies schreef de beoordelingscommissie dat de kritiek van monumentenzorg wel te verwachten was, omdat de Bruijn immers een extreme opvatting had. Daar zou veel winst tegenover kunnen staan: 'Ondanks het feit dat in het ontwerp een niet onbelangrijk gedeelte wordt afgebroken, gaat deze ontwerper toch niet nonchalant om met het historisch gegeven'.⁶²

Advies gemeente Den Haag

De belangrijkste stedenbouwkundige randvoorwaarde voor de gemeente was de waarde van het beschermd stadsgezicht, gevolgd door het functioneren van de binnenstad en de verkeersafwikkeling. Hoewel de gemeente potentie zag in het ontwerp van Hagoort, was zij kritisch op het ongebruikt laten van het bestaande Binnenhof en op de verkeerstunnel, die niet haalbaar en wenselijk was. Over het ontwerp van Groep 5 schreef de gemeente dat de inpassing niet uit de verf was gekomen en er zoveel historische bebouwing voor moest wijken dat er niet langer van een historisch milieu sprake kon zijn. Van De Bruijn

waardeerde de gemeente dat het gebouw als conceptie een grote eenheid bezat die ook zorgvuldig was gecomponeerd. In zijn omgeving veroorzaakte dit ontwerp echter in maat, schaal en architectuur een onacceptabele aantasting van zeer waardevolle stadsgezichten. Naar aanleiding van de drie plannen concludeerde de gemeente dat eerst moest worden gezocht naar verkleining van het programma en uitbreiding van de locatie, voordat de stedenbouwkundige randvoorwaarden ter discussie zouden kunnen worden gesteld.⁶³

↓ Ensemble min. van Justitie, Hoge Raad en min. van Koloniën aan het Plein, jaartal onbekend. [Eigen collectie SteenhuisMeurs]

↓ Kaffi keuzeadvies rijksbouwmeester, 1980. [HNI BRUI 646]

KEUZEADVIES RIJKSBOUWMEESTER

Een maand na het rapport van de beoordelingscommissie, kwam rijksbouwmeester Dijkstra met een keuzeadvies aan de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, P.A.C. Beelaerts van Blokland. Hij baseerde zich daarbij op vier criteria: 1) stedenbouwkundige en architectonische aspecten, relatie oud-nieuw, 2) functionaliteit en belevingswaarde, 3) kosten, 4) werkwijze architect. In de praktijk bleek hij aan het eerste criterium genoeg te hebben. Het advies begon met een terugblik op de bevindingen van de beoordelingscommissie en de andere adviseurs. Daarin was zoveel kritiek op het ontwerp van Groep 5 geuit, dat Dijkstra daar niet verder op inging. Het keuzeadvies kwam dus neer op een keuze tussen Hagoort en de Bruijn. Voor Dijkstra bleek de stedenbouwkundige inpassing het doorslaggevende belang.⁶⁴

Dijkstra had waardering voor de architectuur van Hagoort, maar zag in zijn stedenbouwkundige oplossing vooral nadelen. Het complex stond op zichzelf, de oude gebouwen rond het Binnenhof bleven goeddeels ongebruikt ('als een lege huls met slechts museale waarde'), het Hofcingelplein werd volgebouwd en er ontbrak een betekenisvolle relatie tussen Binnenhof en nieuwbouw. Conclusie: 'Hagoort heeft zich als begaafd en geroutineerd vakman laten verleiden een structureel helder en boeiend plan te maken op in deze stedenbouwkundige situatie onaanvaardbare uitgangspunten.'⁶⁵

Over het stedenbouwkundig ontwerp van De Bruijn was Dijkstra wel positief, met name over de verbinding en 'spanningsrelatie' tussen de nieuwbouw en het Binnenhof met de Ridderzaal.⁶⁶ Door hergebruik van de bestaande gebouwen behield het Binnenhof zijn functie voor de

democratie. Het Hofcingelplein werd behouden en er zou een beheerste contrastwerking binnen het beschermde stadsgezicht ontstaan. Dijkstra signaleerde wel minpunten in de architectuur, zoals de forse overschrijding van de bouwhoogte, maar meende dat die overkomelijk waren door in de uitwerking het programma, de locatie en de inrichting van de bestaande gebouwen nader te onderzoeken. Hij prees de helderheid van het ontwerp, de structurele duidelijkheid voor het publiek en de belevingswaarde van het interieur. Kort stond hij stil bij zijn andere keuzecriteria (functionaliteit, kosten en werkwijze), waarbij hij vertrouwen had in de aanpak van De Bruijn. Dat was gebaseerd op zijn analytische en systematische werkwijze, onder meer met het gebruik van sloopmodellen om inzicht in de ruimtelijke mogelijkheden en onmogelijkheden te krijgen. De aanpak van De Bruijn werd door Dijkstra als het meest kansrijk gezien, zeker wanneer het ruimtebeslag kleiner en de locatie groter zou kunnen worden. Zijn keuzeadvies werd door de minister en de ministerraad overgenomen en aan de Tweede Kamer voorgelegd. Op 29 augustus 1980 maakte minister president Van Agt bekend dat De Bruijn als architect van de Tweede Kamer was aangewezen, maar dat zijn ontwerp niet voor uitvoering in aanmerking kwam.⁶⁷

Reacties op het keuzeadvies

De keuze van De Bruijn als architect van de Tweede Kamer leidde tot een pleidooi om het ontwerp van Koolhaas te heroverwegen. Zwinkels: 'De beoordeling die prof. Dijkstra geeft over het ontwerp van Pi de Bruijn zou in grote trekken gelijk moeten zijn aan hetgeen hij over het ontwerp van Rem Koolhaas had kunnen zeggen. Met name de hoofdpunten van de beide ontwerpen in situering, indeling en architectonisch contrast vertonen zoveel parallellen dat Koolhaas eigenlijk eerste keus zou moeten zijn. Maar de

procedure staat dat niet toe.' Daarnaast vroeg Zwinkels zich af of de werkwijze van Koolhaas voor minister, rijksbouwmeester en Rijksgebouwendienst wel zo ideaal zou zijn. Volgens hem bedoelde Dijkstra met het criterium 'werkwijze' eigenlijk 'kneedbaarheid': 'Het realiseren van een Tweede Kamergebouw is een kwestie van lange adem. Maar ook een spel van belangen. Heel veel verschillende belangen. Degene die uiteindelijk de verantwoordelijkheid heeft om het gebouw te realiseren zal zich het beste veilig stellen door a. een onaantastbare procedure, en b. een flexibel, liefst vrij jong en ietwat ambitieus architect.'⁶⁸

Waar Zwinkels zich realiseerde dat het ontwerp van OMA een gepasseerd station was, volhardden anderen in hun kritiek op de gang van zaken. Een groep kunstenaars en ontwerpers (Jan Voorberg, Ben van Os, Bob Lens, Jaap Vegter, Ton Hartsuijker, Bob Bonies, Gert Dumbar en Gerard Verdijk) schreef in een open brief aan de Tweede Kamer: 'Dé fout is volgens ons geweest dat de jury niet de moed heeft gehad dit zelfbewuste, eigentijdse ontwerp voor te dragen voor uitvoering. (...) Wij eisen van het rijk als opdrachtgever dat zij aan architect Rem Koolhaas de opdracht geeft zijn ontwerp, na overleg met betrokkenen en de Haagse burgerij, verder uit te werken en het zo mogelijk maakt dat een reële discussie kan ontstaan tussen voorstanders van nieuwbouw en die groepen die pleiten voor het behoud van de bestaande bebouwing.'⁶⁹

Het idee dat niet De Bruijn, maar Koolhaas de opdracht voor de nieuwbouw van de Tweede Kamer had moeten krijgen, bleef rondzingen in architectenkringen. Zo schreef de Vlaamse architectuurcriticus Geert Bekaert in 1982 over het ontwerp van OMA: 'Een uitgelezenere gelegenheid voor Koolhaas' ideologische architectuurdemonstratie

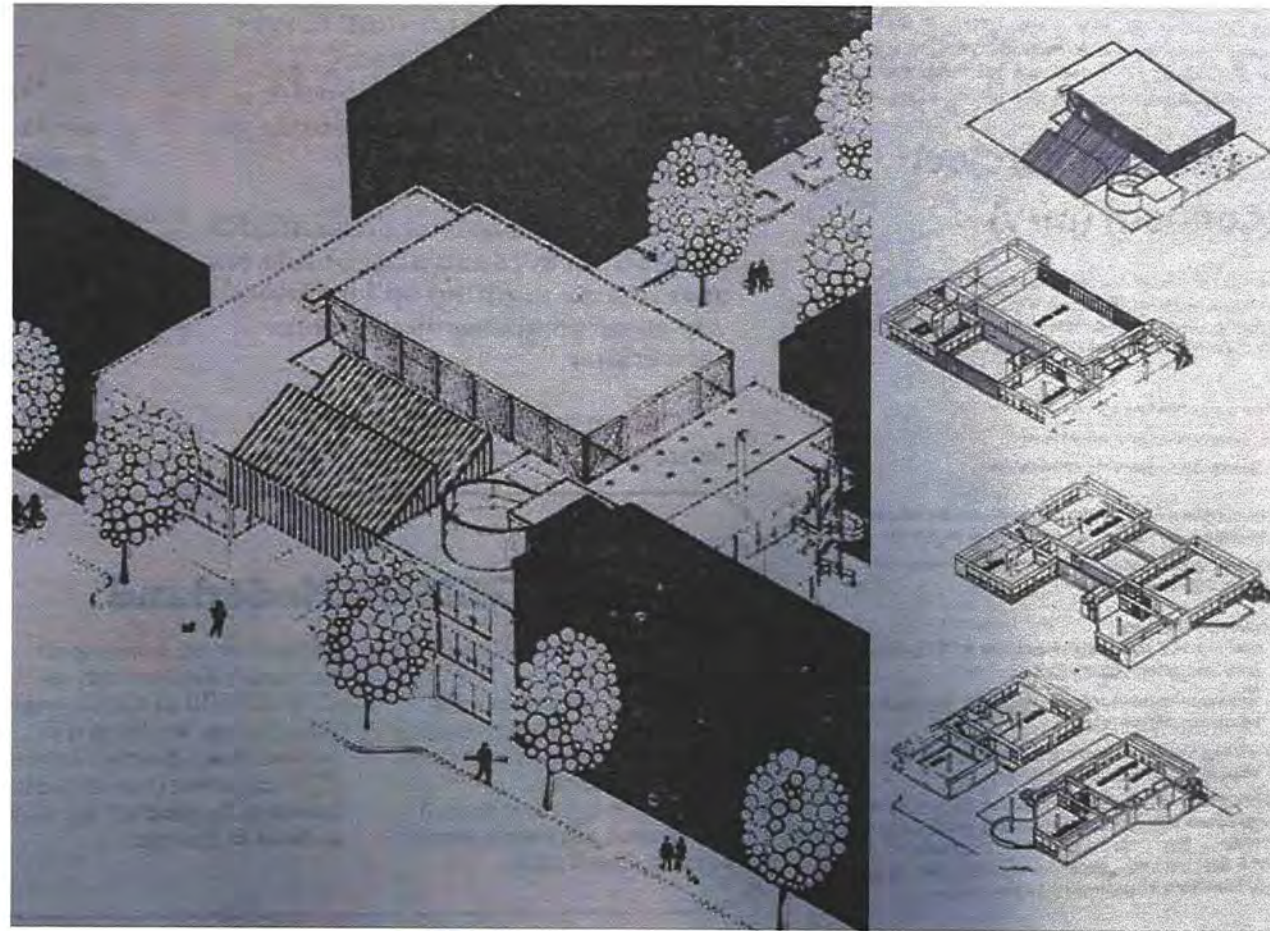
is onvoorstelbaar. Het ingediende project laat ook niets aan duidelijkheid te wensen over. Het dient iedereen van antwoord: politici, architecten, sociologen... (...) Voor Nederland is het een unieke gemiste kans om zijn faam van moderne natie eer aan te doen en een traditie van moderne zakelijke architectuur hoog te houden. (...) De ingrijpende bijdrage van het voorstel van O.M.A. tot de discussie, bestond in de radicale positie die het ontwerp innam tegenover de historische stad. Zo'n moderne en niet-lokale wijze om met het verleden en met de plekken van de macht om te gaan, veroorzaakte uiteindelijk meer verzet dan aanvaarding'.⁷⁰

Bij de opening van de nieuwbouw van de Tweede Kamer in 1992 keek oud-rijksbouwmeester Dijkstra terug op zijn advies om De Bruijn als architect voor te dragen: 'En uiteindelijk won hij de opdracht niet, omdat zijn plan zo fantastisch was – het was nogal zwaar en leek nauwelijks op wat er nu gebouwd is - maar omdat de andere twee plannen nog minder geschikt waren'.⁷¹

↓ Uitbreiding foyer en entree Concertgebouw, 1988. [bMA]
↓ Beurstraverse (de 'Koopgoot') te Rotterdam. [Wikimedia Commons]

↓ Buurtcentrum Transvaal, Amsterdam, 1976. [HNI BRUI 406]

3. ARCHITECT PI DE BRUIJN

Paulus Bernhard de Bruijn (1942) groeide op in het Twentse Losser. Na zijn studie aan de TH Delft vertrok hij in 1967 naar Londen, dat destijds als mekka van de architectuur gold. Hij kwam terecht in de volkshuisvesting van het Borough of Southwark, waar betonnen flats gesloopt werden om plaats te maken voor rijtjeshuizen van baksteen en met puntdaken. De Bruijn kreeg het gevoel dat hij alles wat hij in Delft had geleerd niet kon gebruiken: 'In Londen klapte mijn beeld radicaal om.'⁷² Na twee jaar verhuisde De Bruijn naar Amsterdam, waar hij bijna tien jaar voor de Dienst Volkshuisvesting zou werken, onder meer aan de bouw van de Bijlmermeer.

Buurtcentrum Transvaal

Zijn belangrijkste project uit die tijd is buurtcentrum Transvaal, dat De Bruijn in 1969-70 samen met Ruud Snikkenburg ontwierp. Na de oplevering kregen de architecten de Merkelbachprijs (1976). Het gebouw is een opvallende verschijning in Transvaal. De grote zaal is als een poort over de Danie Theronstraat gebouwd. Het complex contrasteert met zijn omgeving door het gebruik van frisse kleuren en de toepassing van beton, staal, glazen bouwstenen en kunststofplaten. In een terugblik in 1981 stelde De Bruijn dat het buurtcentrum hoorde bij zijn vorming als architect, als reactie op de grauweheid van Engeland en Nederland: 'Bij het buurtcentrum dacht ik, nu krijg ik de kans, nu sla ik spijkerhard toe. Ik denk dat iedereen die begint te bouwen eerst eens die dingen wil maken die hem tot dan toe hebben gebiologeerd. Duikers Zonnestraal, Le Corbusier, De Stijl. Je moet kijken of je dat allemaal zelf ook kunt. Alles wat je hebt vergaard van je af ontwerpen.'⁷³

Eigen bureau

In Londen was De Bruijn in 1968 met Rem Koolhaas bevriend geraakt. Tien jaar later ontstond er een plan voor samenwerking, maar in 1978 sloot De Bruijn zich aan bij het bureau van Van Gool.⁷⁴ De vriendschap met Koolhaas hield stand tot het moment dat De Bruijn de meervoudige opdracht voor de Tweede Kamer won.⁷⁵ F.J. van Gool was in 1957 met twee partners een bureau begonnen, dat in 1988 zou opgaan in de Architecten Cie. Kort nadat De Bruijn was toegetreden tot de maatschap, nodigde Quist hem uit voor de meervoudige opdracht voor de Tweede Kamer.

Ontwerphouding

In een gesprek in 2018 noemde De Bruijn Carel (Carlos) Weeber (1937), Rem Koolhaas (1944) en Frans van Gool (1922-2015) als zijn leermeesters. Opvallend is dat twee van hen generatiegenoten zijn. Weeber was docent van De Bruijn in Delft en zou later compagnon in de Architectencie worden (1988-1998). De Bruijn is geïnspireerd door zijn rebelse en onconventionele houding, maar ook door zijn kracht om in tekeningen en systemen te denken. Koolhaas staat voor De Bruijn voor de scherpe analyse, focus en het doordringen tot de kern van een opgave: hij heeft een totaal vrije benadering en torst geen ballast met zich mee. Koolhaas is voor De Bruijn een meester in het theater, de enscenering. Zijn architectuur biedt het perfecte decor voor ontmoetingen. Van Gool tenslotte was leermeester en compagnon tegelijk. Hij was voor De Bruijn een ouderwetse vak-professional, die uitblonk in de metierkant van de architectuur: Van Gool dacht niet in tekeningen maar in gebouwen.

De Bruijn werd opgeleid in Delft in de geest van het modernisme. In Londen en de Bijlmermeer werd hij steeds kritischer over deze stroming. Volgens hem ging het met het modernisme vooral mis in de stedenbouw en de interieurs – waarin de menselijke schaal en herbergzaamheid ontbreken. Het verklaart zijn interesse in context, de historische gelaagdheid van de stad, maar ook in een zekere frivoliteit en humor in interieurs. De Bruijn vindt zichzelf een autodidact op het gebied van het contextueel ontwerpen – een richting waar hij in Londen mee kennis maakte, in het buurtcentrum Transvaal mee experimenteerde en dat hij in de Tweede Kamer en de uitbreiding van het Concertgebouw in de praktijk bracht.

De Bruijn wil alles zelf ontwerpen, van het stedenbouwkundig plan tot en met het interieur. Daarmee plaatst hij zichzelf in de traditie van het Gesamtkunstwerk uit de tijd van Berlage en De Bazel, die in hun ontwerpen ook de meubels, het serviesgoed en het bestek meenamen. Ondanks de schaalvergroting, complexe bouwprocessen en globalisering van de bouwindustrie, zoekt hij naar (persoonlijke) controle over het hele ontwerp- en bouwproces. Voor De Bruijn is architectuur een solistische bezigheid, werk dat je alleen doet.⁷⁶

Oeuvre

De Bruijn was 36 toen hij de opdracht voor de Tweede Kamer kreeg en bijna 50 op het moment van de opening. Deze periode viel samen met de beginjaren van zijn zelfstandige beroepsuitoefening, na eerder als ambtenaar in Londen en Amsterdam te hebben gewerkt. De Bruijn is nu (2019) de enige founding partner van de Architecten Cie die

nog aan het bureau is verbonden. In zijn carrière ontwierp hij veel commerciële gebouwen, zoals de Beurstraverse ('koopgoot') in Rotterdam, de Kalvertoren in Amsterdam en kantoorgebouwen. De nieuwe entree en foyer van het Concertgebouw in Amsterdam werd in 1988 opgeleverd. Bij de prijsvraag voor een nieuwe Reichstag in Berlijn (1993) won De Bruijn een eerste prijs, net als Norman Foster en Santiago Calatrava. De opdracht ging naar Foster. De Bruijn ontwierp het naastgelegen Jakob Kaiser Haus. Als supervisor en stadsontwerper was De Bruijn betrokken bij de ontwikkeling van de Zuid-as in Amsterdam (1998- 2006). Ook ontwierp en superviseerde hij de wederopbouw van Roombeek in Enschede.

Typeringen De Bruijn

Uit beschrijvingen door critici en collega's komt De Bruijn naar voren als een architect met een onderzoekende houding en een gave om in complexe processen de belangen van opdrachtgevers te dienen. Architectuurcriticus Hans Ibelings typeerde zijn werk en werkwijze als 'onderhandelingsstedenbouw'.⁷⁷ Hans van Dijk: 'Zijn sterkte punt, namelijk de vaardigheid om net zolang te overleggen tot iedereen tevreden is, is tegelijk zijn zwakste punt. Op een gegeven moment gaat een gebouw een beetje aan zeggingskracht inboeten. Het werk van Pi de Bruijn is functioneel, het past in zijn omgeving, het deugt, maar de tranen zullen nooit in je ogen schieten omdat het zo prachtig is.'⁷⁸

Ten tijde van de opening van de Tweede Kamer beschreef Annejet van der Zijl de aanpak van De Bruijn: 'hij begint met chirurgische precisie de hele probleemstelling aangaande het Binnenhof uit te vlooien. Eerst brengt hij de bestaande situatie in kaart, gevolgd door een nauwkeurige analyse van

het eisenpakket – de vereiste hoeveelheid vierkante meters vergaderruimte, de beoogde functies, de veiligheidseisen. Dan worden de wensen van alle betrokkenen, in casu de parlementariërs, het Tweede Kamer-personeel, de gemeente Den Haag, Monumentenzorg, de Hoge Raad en natuurlijk de Rijksgebouwendienst zelf, uitputtend geïnventariseerd. Pas dan (...) begint De Bruijn te puzzelen. Welke oplossingen zijn mogelijk en welke consequenties hebben ze? Gepokt en gemazeld als hij is in de ambtelijke overlegeconomie, presenteert De Bruijn de diverse varianten aan alle belanghebbenden. Hij gaat eindeloos geduldig in op alle bezwaren, op alle opmerkingen, en past zijn plannen aan en aan totdat er heel langzaam een definitief ontwerp uit omhoog rijst.'⁷⁹

Van Zijl typeerde De Bruijn als een gentleman-architect en interviewde allerlei mensen uit zijn omgeving. Zo vertelde Tjeerd Dijkstra dat de kwaliteit van het werk van De Bruijn samenhangt met de kwaliteit van de opdrachtgever, omdat hij 'een positie kiest waarin de opdrachtgever heel belangrijk is. Hij stelt zich niet als een kunstenaar centraal in het proces.'⁸⁰ Martijn Sanders, oud-directeur van het Concertgebouw: 'Hij komt niet vanuit de esthetiek, maar vanuit de functie tot een bepaalde vorm. (...) Maar hij is niet zo'n estheet. Hij vindt dat je de saus van de esthetiek niet meer nodig hebt, wanneer je eenmaal een functionerende oplossing hebt gevonden. Hij zet die oplossing dan niets verhullend, heel grof en brutaal, heel nuchter neer.'⁸¹ Hans van Dijk: 'Wij, de architectuurcritici, vonden het eigenlijk allemaal vreselijk voor Pi, om op zo'n jonge leeftijd al de opdracht van je leven te krijgen. Hij had nauwelijks iets op zijn naam staan en nu zo'n opdracht met zo'n lading, met de hele maatschappij die over je schouder meekijkt.'⁸²

DE SCHADUW VAN KOOLHAAS

Het ontwerp van De Bruijn in de meervoudige opdracht kreeg vanuit de Nederlandse vakwereld kritiek vanwege de gelijkenis met het ontwerp van Koolhaas uit de prijsvraag in 1977. In een openhartig en ontwapenend interview met Janny Rodermond en Cees Zwinkels in *De Architect* ging de Bruijn hier uitgebreid op in. Het interview verscheen een maand eerder dan het beoordelingsrapport. Vanwege zijn vriendschap met Koolhaas en bewondering voor het prijsvraagontwerp van OMA, zag De Bruijn zich voor een dilemma gesteld op het moment dat niet Koolhaas maar

hijzelf werd uitgenodigd voor de meervoudige opdracht. Volgens De Bruijn was het stedenbouwkundig thema in het ontwerp van Koolhaas de meest vitale oplossing voor het Binnenhof en bovendien een van de gunstigste modellen qua hoeveelheid bruikbare oudbouw.⁸³ Hieronder enkele citaten uit het interview:

Over de overeenkomst van beide projecten: 'Het heeft me natuurlijk erg veel ... eh, narigheid bezorgd'. 'Het is glibberig terrein zou je bijna wel kunnen zeggen. Is het wel in de haak?' 'Is er geen sprake van plagiaat of zo? Nou ik vind van niet'. 'Natuurlijk zit er een verwantschap in de oplossing'. 'Maar ik vind dat niet erg. Ik vind niet dat ik een halve copie van zijn ontwerp heb gemaakt. Daar distantieer ik me van. Ik kan ook uitleggen dat het zo is. Maar daar heeft *men* dus veel meer moeite mee'.

Over het ontwerp van Koolhaas en het verschil met zijn eigen ontwerp: 'in hele grote trekken wil ik toch wel kwijt dat het, het als een kunstenaar neerzetten van een idee is geweest. Ik heb meer als een bouwmeester een gebouw ontworpen. Dat is meer dan een oppervlakkig verschil, dat is een erg groot verschil.' 'Voor Koolhaas is het schrijven van boeken, college geven, meer de drijfveer, de ideologie.

Ik ben liever bezig in een bureau van 30 man, met bouwen. Dat is toch totaal verschillend, dat zit ook in die ontwerpen heel sterk'.

Over Koolhaas: 'Eigenlijk vind ik dat hij het had moeten winnen'. 'Er is nu een soort van spanning tussen ons aan het groeien die ik helemaal niet wil. Wij zijn veel meer op de toer om samen te werken. Daar hebben we het steeds over als we elkaar zien. Ik wil geen tweespalt. Ik vind dat hij een fantastisch ontwerp heeft gemaakt voor die prijsvraag. Ik was er helemaal van onder de indruk. Van die 110 zag ik niks en zijn plan vond ik echt steengoed'. 'Een pracht van een idee. Ik ben een tijd later gevraagd voor een meervoudige opdracht. Ik heb me toen gepijnigd of ik dat nou wel kon doen ten opzichte van hem. Eigenlijk vond ik het traumatisch dat hij afgewezen werd met een heel goed plan en ik opnieuw moest ontwerpen terwijl ik zwaar onder de indruk was van zijn plan. Dat weet hij ook. We hebben er zelfs over gedacht om het samen te doen. Maar dat kon niet in die meervoudige opdracht'. 'Daar waar de doorbraak naar het Binnenhof ontstaat, dat is de manier waarop ik het wil maken. Dat is het enige echte vitale thema dat hier nodig is. En dat is zijn thema. In zekere zin heb ik daar nu last van'.⁸⁴

4. ONDERZOEKSFASE, 1981

Op advies van rijksbouwmeester Dijkstra werd na de meervoudige opdracht een time out genomen, teneinde het programma van eisen, mogelijke uitbreiding van de locatie en alle randvoorwaarden onder de loep te nemen. Het doel was om aan de hand van een modellenstudie een optimale combinatie van hergebruik en nieuwbouw te vinden, die zou passen binnen aangepaste randvoorwaarden en voldoende ruimte voor een bijgesteld programma van eisen bood. Bij de start van de onderzoeksfase, in september 1980, werd er van uitgegaan binnen negen maanden een voorstel naar de ministerraad te sturen. De planning was om het Voorlopig Ontwerp in 1981 te maken, de bouw in 1985 te starten en het complex in 1989 op te leveren. Bij het onderzoek waren veel partijen betrokken: architect De Bruijn, de Tweede Kamer, de ministeries van Binnenlandse Zaken, CRM (Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk), Financiën, Justitie en Algemene Zaken, verschillende rijksdiensten, de gemeente Den Haag en de instellingen die rondom het Binnenhof waren gevestigd. De coördinatie van het onderzoek lag in handen van de Directeur Generaal van de Rijksgebouwendienst, ir. M.J. Loschacoff.⁸⁵ Een werkgroep van direct betrokkenen kwam geregeld samen.

Randvoorwaarden stedenbouw en monumenten

Bij de prijsvraag en de meervoudige opdracht was gebleken dat twee randvoorwaarden bepalend waren voor de nieuwbouw van de Tweede Kamer: (1) de stedenbouwkundige en architectonische inpassing in het beschermde stadsgezicht en (2) de verbinding tussen oud en nieuw binnen dit ensemble. De adviezen over de meervoudige opdracht van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de gemeente Den Haag bevatten in feite al het kader voor het ontwerp van De Bruijn.

Opvallend was dat monumentenzorg geen moeite had met een eventuele sloop van de Hoge Raad, omdat 'de aanwezige kwaliteiten dermate sterk [zijn] aangetast, dat van monumentaliteit in de zin van de wet nauwelijks meer sprake kan zijn'.⁸⁶ Wel was het openbreken van het Binnenhof taboe, waarmee het concept van Koolhaas definitief uit beeld verdween. Hooguit zou Binnenhof 5 door nieuwbouw vervangen kunnen worden, om het Binnenhof 'niet te steriel' te maken.

Uitgangspunten:

- zorg voor een relatie tussen oud en nieuw en ontwerp wijzigingen in de historische waardevolle omgeving met de grootste zorg;
- ontwikkel het Hofcingelplein aan de Hofweg tot een volwaardige stedelijke ruimte, waarbij de uitbreiding van de Tweede Kamer een impuls voor het gebruik en de waarde moet geven;
- geef de Tweede Kamer een entree vanaf het Plein, liefst met behoud van het bestaande entreepleintje voor de Hoge Raad;
- hergebruik bestaande panden om de nieuwbouw niet groter te maken dan strikt nodig en de oudbouw als onderdeel van het bestuurscentrum relevantie te laten behouden;
- voorkom aantasting van het silhouet van het beschermd stadsgezicht door disproportionele hoogbouw;
- heroverweeg de noodzaak van een doorbraak naar het Binnenhof bij de Ridderzaal;
- handhaaf het profiel van de Lange Poten; behoud de gebouwen van Justitie ('interieur en exterieur van belang'), Koloniën ('van aanzienlijk

belang'), de geslotenheid van de gevelwand van het Binnenhof en de gevel van Hotel Central (voor het stadsgezicht ter plaatse van belang').⁸⁷

Reductie van het Programma van Eisen

Het programma van eisen van de meervoudige opdracht ging uit van 25.6000 m² nuttig vloeroppervlak. In samenspraak tussen de Tweede Kamer, de Rijksgebouwendienst en de architect kon dit tot 22.700 m² worden teruggebracht. Door 1.200 m² naar elders te verplaatsen, bleef op de locatie nog 21.500 m² over, een totale reductie van 16%.⁸⁸

Modellen van ruimtegebruik

Om grip te krijgen op de ruimtelijke gevolgen van sloop of herontwikkeling van bestaande gebouwen, verrichte De Bruijn in de onderzoeksfase een modellenstudie. In acht varianten werd het ruimtelijk laadvermogen van de plek verkend. De doelstelling was 1) behoud van zoveel mogelijk bestaande bebouwing, 2) handhaven van de zuidelijke randbebouwing van het Binnenhof en 3) sloop bij het Hofcingelplein: Hofcingel 4-12, de uitbouw van Binnenhof 5, gebouw Bonaparte ('door verbouwingen en verminkingen niet meer van belang'), House of Lords en het PTT-Telefoongebouw.⁸⁹ Bij iedere variant werd gekeken wat in bestaande bouw kon worden ondergebracht en hoeveel nieuwbouw was te realiseren. In feite diende de modellenstudie om onderbouwd aan te kunnen tonen dat de Tweede Kamer en de Hoge Raad niet samen op de locatie pasten, maar dat het wel mogelijk was om binnen de randvoorwaarden van de gemeente en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg het (gereduceerde) programma van eisen van de Tweede Kamer te realiseren.

↓ Volumestudies, waarbij voor de acht sloopmodellen varianten voor nieuwe bouwvolumes werden onderzocht. [HNI, BRUI 398]

SYNTHESE VAN UITGANGSPUNTEN EN MODELLEN

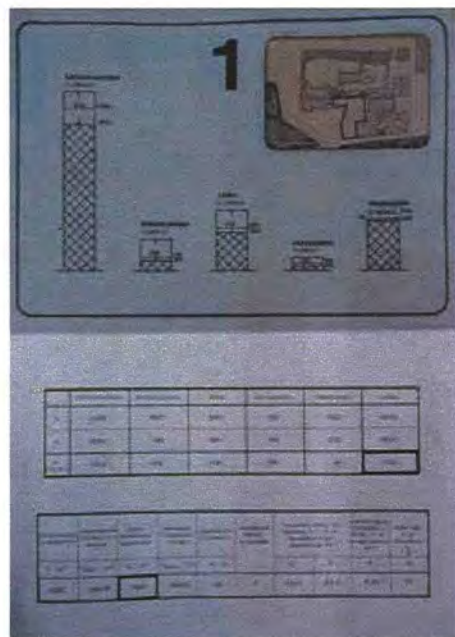
Eind 1980 werd besloten om de modellen 3, 5, 7 en 8 nader te onderzoeken. In model 3 verhuisde de Hoge Raad naar het naastgelegen gebouw van Justitie. Het zou betekenen dat het programma van eisen van de Tweede Kamer nog eens met 8,6 % teruggebracht zou moeten worden. In de andere drie varianten kreeg de Kamer de beschikking over de gehele locatie, met behoud van de gebouwen van respectievelijk de Hoge Raad, Justitie en Central (model 5), Justitie en Central (model 7) en Justitie (model 8). Opmerkelijk was dat behoud van Hotel Central (model 7) meer ruimte opleverde, dan sloop/nieuwbouw op die plek (model 8). Klaarblijkelijk had het hotel meer nuttige meters dan de stedenbouwkundige randvoorwaarden voor nieuwbouw mogelijk maakten. Met sloop van de Hoge Raad (model 7) paste het programma op de locatie. Behoud van dit gebouw (model 5) zou een bescheiden bezuiniging op het ruimtegebruik van 0,6 % nodig maken.⁹⁰

In de werkgroep verschoof de discussie zich begin 1981 van de kwantitatieve naar de kwalitatieve aspecten van de opgave. De initiërende studies waren gedaan: de randvoorwaarden waren duidelijk, het programma van eisen werd teruggebracht en uit de modellenstudies bleek dat de Tweede Kamer en de Hoge Raad onmogelijk samen voor de locatie waren te behouden. De bestaande gebouwen bleken zich te lenen voor kantoren (van o.a. de Kamerleden). De nieuwbouw zou voornamelijk uit verkeersruimte, vergaderen en eetzaal bestaan. Drie vragen waren nog onbeantwoord: 1) kan de Ridderzaal als plenaire vergaderzaal dienen?, 2) wat te doen met het gebouw van de Hoge Raad? en 3) hoe uit alle delen (bestaande gebouwen, nieuwbouw) een helder parlamentsgebouw te maken?⁹¹

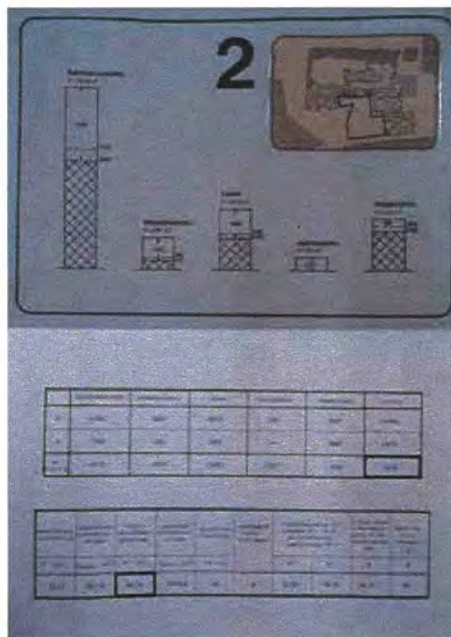

DE ACHT MODELLEN:

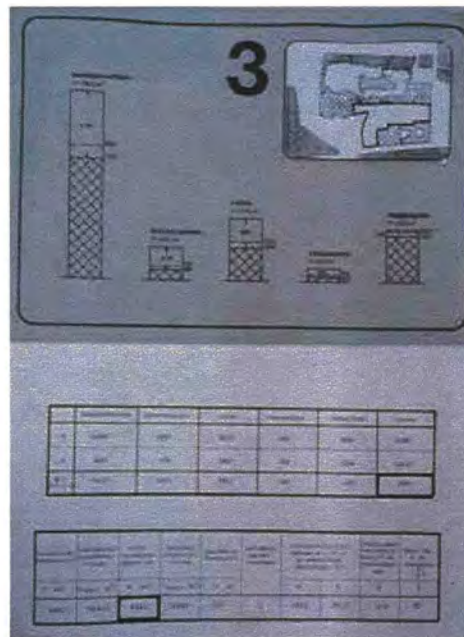
[HNI, BRUI 384]

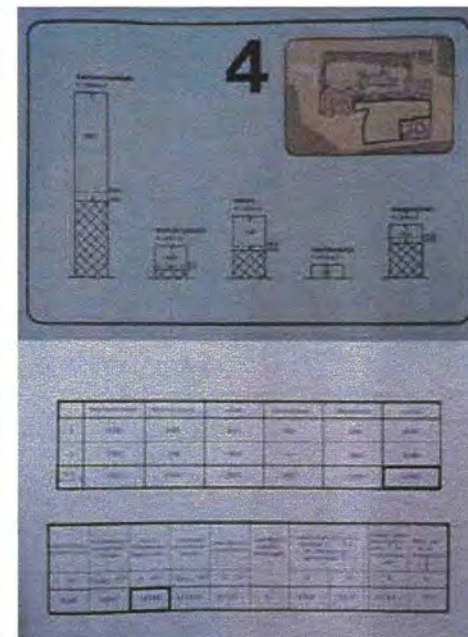
Behoud Hoge Raad (met oorspronkelijke functie), hergebruik van Koloniën, Justitie en Hotel Central t.b.v. de Tweede Kamer;

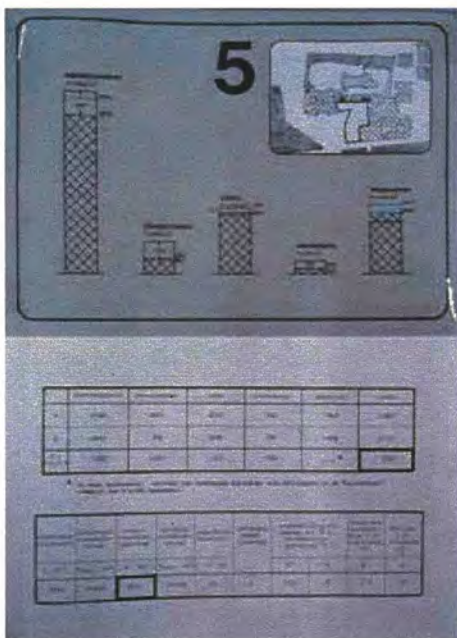
Behoud Hoge Raad (met oorspronkelijke functie), hergebruik van Koloniën en Justitie t.b.v. de Tweede Kamer en sloop van Hotel Central;

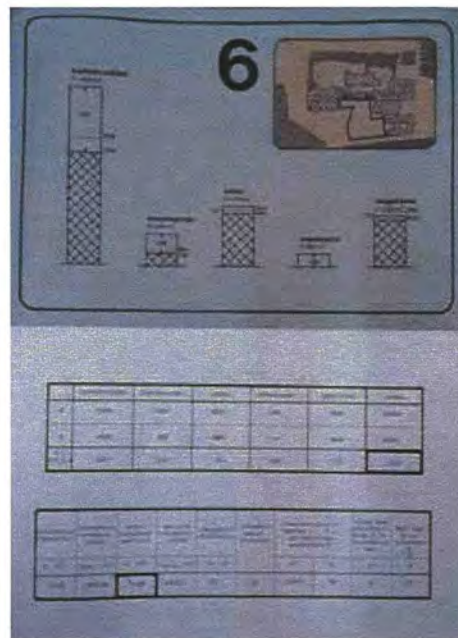
Sloop Hoge Raad, hergebruik van Justitie t.b.v. Hoge Raad en hergebruik Koloniën en Hotel Central t.b.v. de Tweede Kamer;

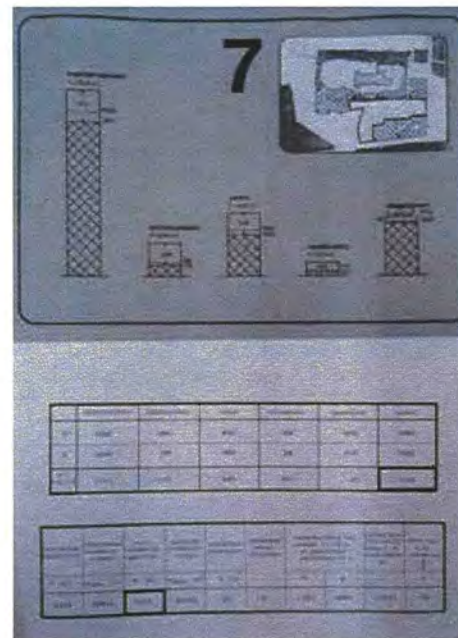
Sloop Hoge Raad en Hotel Central, hergebruik van Justitie t.b.v. Hoge Raad en hergebruik Koloniën en Hotel Central t.b.v. de Tweede Kamer;

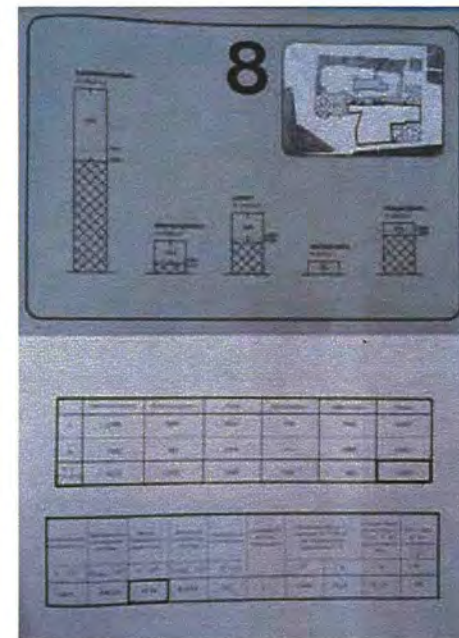
Hergebruik van Hoge Raad, Koloniën, Justitie en Hotel Central t.b.v. de Tweede Kamer;

Hergebruik van Hoge Raad, Koloniën en Justitie t.b.v. de Tweede Kamer, sloop van Hotel Central;

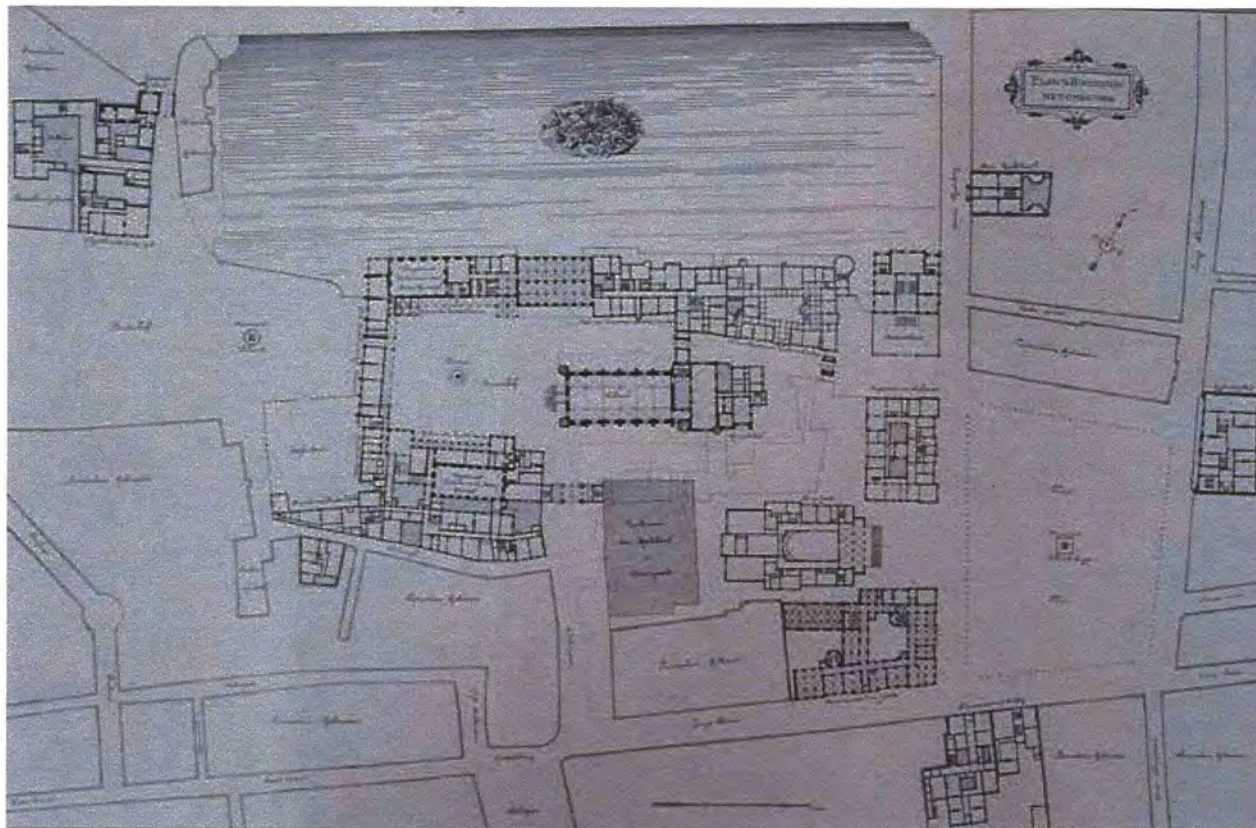
Sloop Hoge Raad, hergebruik van Koloniën, Justitie en Hotel Central t.b.v. de Tweede Kamer;

Sloop Hoge Raad en Hotel Central, hergebruik van Koloniën, Justitie en Hotel Central t.b.v. de Tweede Kamer.

↓ Bebouwing Plein, op basis van plan van W.N.Rose (1860). Het gebouw van de Hoge Raad ligt terug in de rooilijn en wordt geflankeerd door Justitie en Koloniën.

links [NA, RGD inv. 389.3]
r.b. [NA, A.D.W. Tilanus inv. 383]
r.o. [collectie SteenhuisMeurs]

Ridderzaal

Stedenbouwkundige J.M.A.P.D. Imkamp van de gemeente Den Haag stond positief tegenover het gebruik van de Ridderzaal als plenaire vergaderzaal, omdat hij anders alleen maar een museumstuk zou zijn. Henk Rosenberg (1931-2017), directeur van het gemeentelijk Bureau Monumentenzorg, was beducht voor de offers die dit zou vergen, zoals drastische ingrepen in het gebouw en de toevoeging van een verbindingspoort tussen Ridderzaal en Binnenhofbebouwing. Volgens De Bruijn zou het historisch karakter van de Ridderzaal onaanvaardbaar worden aangetast, vanwege noodzakelijke ingrepen voor vluchtwegen, brandweereisen, voorzieningen voor pers en publiek, de noodzakelijke flankerende ruimten en dergelijke. De conclusie was dat de Ridderzaal niet aan het Kamerensemble zou worden toegevoegd en er een nieuwe plenaire vergaderzaal zou komen.⁹²

Hoge Raad

De modellenstudie maakte duidelijk dat sloop van het gebouw van de Hoge Raad vanuit het benodigde oppervlakte niet strikt noodzakelijk was. Wel waren er andere argumenten voor sloop. Imkamp vond bijvoorbeeld dat de Tweede Kamer aan het Plein niet achter drie verschillende oude gevels (Koloniën, Hoge Raad en Justitie) schuil mocht gaan. Rosenberg kon zich vinden in sloop van de Hoge Raad, omdat hij het gebouw architectuurhistorisch van weinig belang achtte. Ook de Rijksdienst voor de Monumentenzorg had zich in die zin uitgelaten, maar vroeg aandacht voor de stedenbouwkundige setting (ontworpen door W.N. Rose, rond 1860). Rose had aan de westzijde van het Plein drie vrijstaande volumes geprojecteerd, waarbij hij de middelste (Hoge Raad) naar achteren legde. Zo ontstond een terugliggend hoofdmoment, geflankeerd

door zijvleugels. Koloniën werd door Rose in 1860 gebouwd. Justitie volgde in 1883, naar een ontwerp van C.H. Peters. Beide ministeries kregen, dankzij het terugliggen van de Hoge Raad, een overhoekse oriëntatie. Monumentenzorg zag graag dat eventuele nieuwbouw ter plaatse van de Hoge Raad ook teruggelegd zou worden: 'Het pleintje, en daarmee het zicht op de zijgevels van Justitie en Koloniën blijven dan gegarandeerd'.⁹³ Rosenberg vond dat bij sloop van de Hoge Raad moest worden nagedacht over het hergebruik van de beelden voor het gebouw. Architect De Bruijn kon zich wel iets voorstellen bij het integreren van kunstuitingen van de Hoge raad in de nieuwe Tweede Kamer, zolang het maar niet om resten van het oude gebouw ging.

Ruimtelijke samenhang

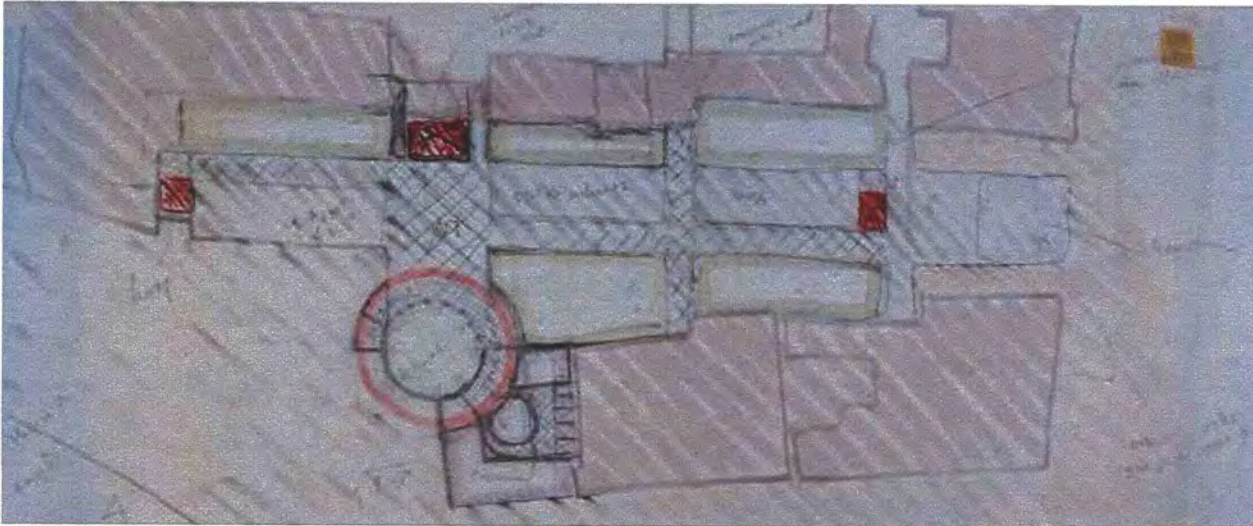
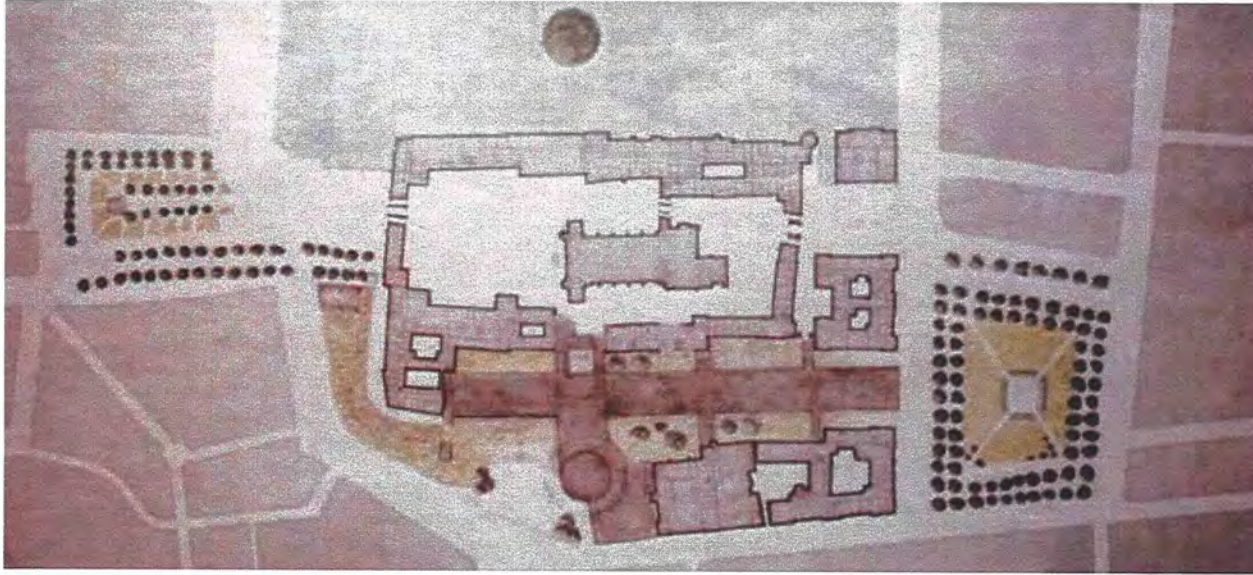
Bij de vraag of de Hoge Raad wel of niet moest worden bewaard, kwam behalve de zichtbaarheid aan het Plein ook een ander punt naar voren: de samenhang van het toekomstige ensemble. Wat voor kwaliteit zou de Tweede Kamer krijgen indien het complex uit aan elkaar geschakelde oude gebouwen en wat nieuwbouw bestond? De Bruijn wilde niet een complex met kruip-door-sluip-door routes, maar zocht een heldere opzet.⁹⁴ De nieuwbouw moest volgens hem helderheid en afleesbaarheid in het geheel brengen. Door de Hoge Raad te slopen zou het complex uit drie evenwijdige strips kunnen worden opgebouwd: een centrale strook nieuwbouw (van Plein tot Hofcingelplein), aan weerszijden geflankeerd door bestaande gebouwen aan respectievelijk het Binnenhof en de Lange Poten. De nieuwbouw zou een centrale hal kunnen bevatten, die de omliggende gebouwen ontsloot. Imkamp was positief over deze opzet, omdat via de hal een (openbare) looproute kon ontstaan van

Plein tot Hofcingelplein, parallel aan de Lange Poten en het Binnenhof. F.W. van Voorden (1945-2001), van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, sloot zich hierbij aan. Wanneer een dwarsverbinding via de Hofpoort (aan het Binnenhof) door het Kamergebouw kon worden toegevoegd, zou dat volgens hem goed passen bij de macrostructuur van Den Haag.⁹⁵

Voor rijksbouwmeester Dijkstra bood sloop van de Hoge Raad (model 7) de mogelijkheid om de nieuwbouw op te delen in een langwerpige 'communicatie-gebouw' centraal in het complex en een 'krachtig, "klassiekachtig" gebouw' naast Hotel Central, op de hoek van Lange Poten en Hofcingelplein. Dat leverde een natuurlijke spanning tussen randen en middengebied op. In het geval van sloop van Hotel Central zou die spanning volgens hem op een kunstmatige manier moeten worden gecreëerd.⁹⁶ Imkamp voegde hier nog aan toe dat met sloop van Central het gebouw van Justitie eenzaam tussen de nieuwbouw zou komen te staan.

↓ Ontwerpstudies De Bruijn, 1980-81. De nieuwbouw bestaat uit een 'communicatiegebouw', verbindingsstukken en een volume met de plenaire zaal. Het communicatiegebouw steekt in alle varianten door langs het Hofcingelplein; in de volumestudie (rechts) ligt dit gebouw aan het Plein terug ten opzichte van de ministeries. Bijschrift op de tekening: 'This is it, 9 mei 1981'.

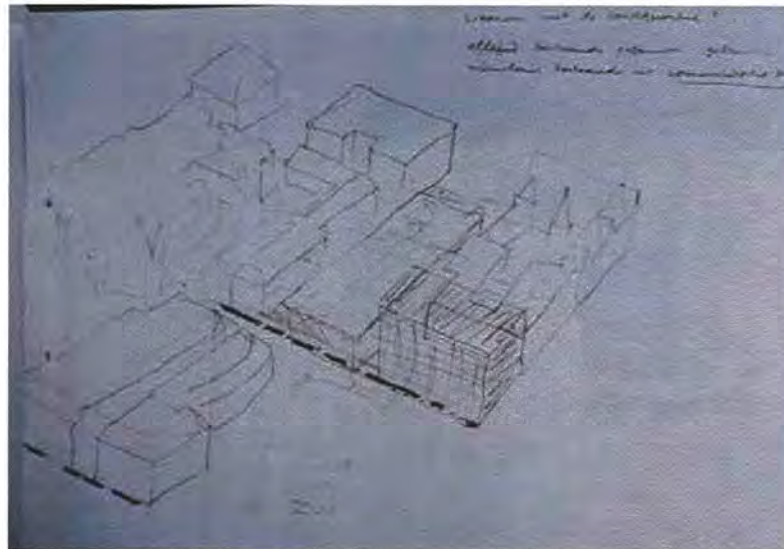
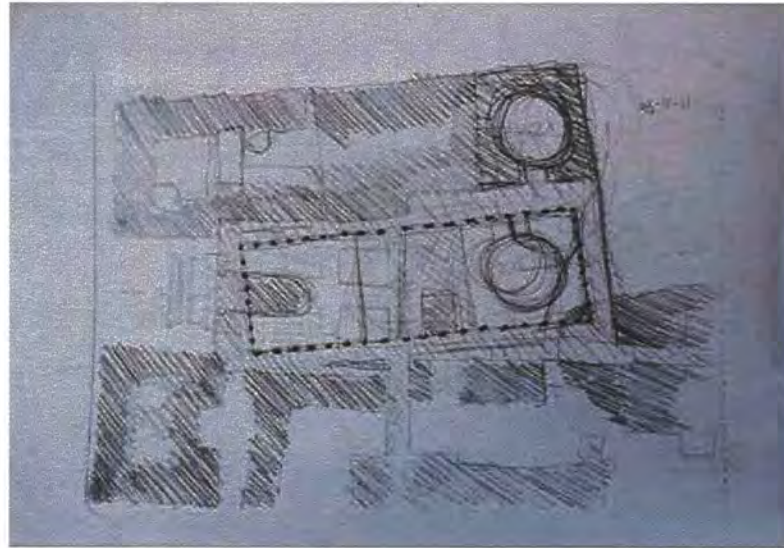
l.b. en rechts [HNI BRUI 646]
l.o. [HNI BRUI 394]

↓ Studies 1980-81. Locatie plenaire zaal en het uitlijnen van de nieuwbouw met de Ridderzaal. Boven: 11 november 1980. Onder: 'Waarom niet de consequentie? Alleen bestaande gebouwen gebruiken, nieuwbouw bestaande uit communicatie pijpen'. [HNI BRUI 639]

AFRONDING ONDERZOEKSFASE

In juli 1981 verscheen het eindverslag van de werkgroep onderzoek, met het gunstige nieuws dat er consensus over de uitgangspunten bestond. Het plangebied was uitgebreid met de panden Plein 1 en Plein 2 (Koloniën en Hoge Raad). Model 7 was uitgekozen als voorkeursvariant, ofwel: sloop van de Hoge Raad, behoud van Koloniën, Justitie en Hotel Central. In dit model kon de nieuwbouw een centrale as parallel aan Binnenhof en Lange Poten vormen, met nieuwe gevels aan het Plein en het Hofcingelplein. De ambitie was om het complex toegankelijk en doorkruisbaar te maken, met het openhouden van de verbinding Binnenhof - Hofcingelplein (via de Hofpoort) en een publieke route door de centrale hal. De wand aan het Hofcingelplein werd gesloopt (haaks op de Lange Poten), de panden aan de oude Hofstraat (evenwijdig aan de Lange Poten) bleven bewaard. Door de reductie van het programma van eisen met 16% kon de vigerende maximale bouwhoogte worden aangehouden voor de nieuwbouw. Hooguit zou vanuit stedenbouwkundig oogpunt aanleiding kunnen bestaan om op de hoek van Lange Poten en Hofcingelplein een 'incidentele overschrijding' voor te stellen.⁹⁷

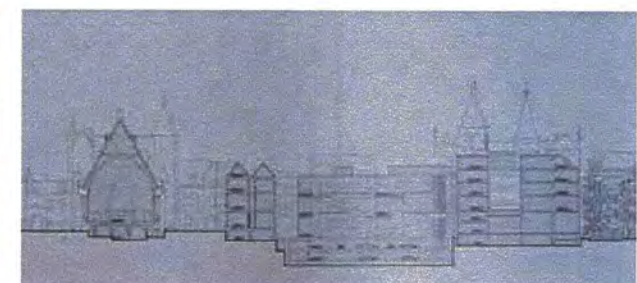
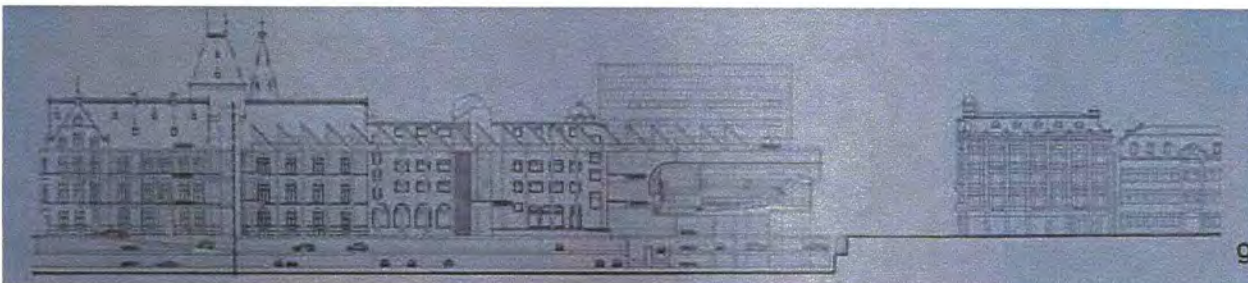
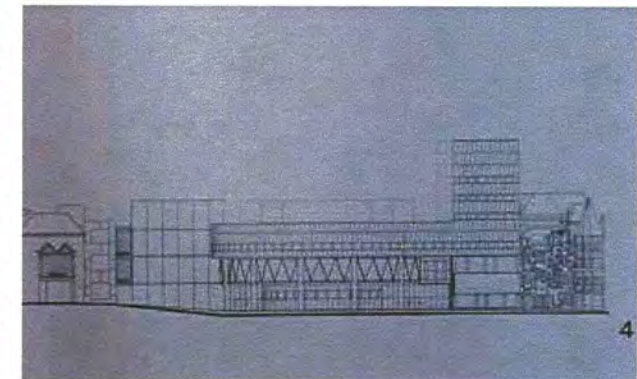
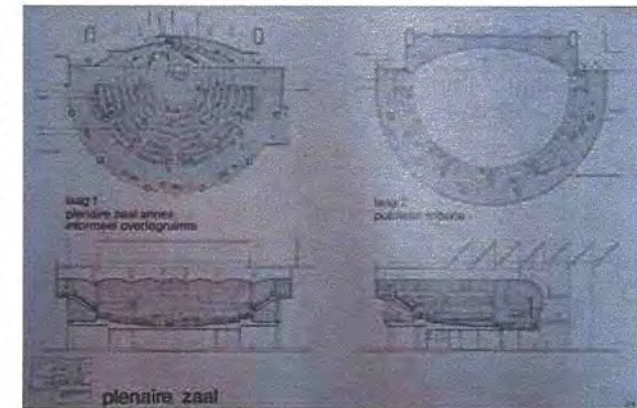
↓ Entree van het Tweede Kamercomplex aan het Plein in aanbouw.
1990. [HB]

VOORLOPIG ONTWERP, DEFINITIEF ONTWERP EN UITVOERING

↓ Voorlopig ontwerp 1982. De centrale hal is lager dan de vergaderunits en de bestaande gebouwen van Hotel Central en Justitie. Onder het gebouw is een parkeergarage gedacht.

l.b. [HNI BRUI 646]
rest [HNI BRUI 82]

5. VOORLOPIG ONTWERP

In juli 1982 was het Voorlopig Ontwerp (VO) van De Bruijn gereed.⁹⁸ In de onderzoeksfase was vastgelegd welke gebouwen zouden blijven staan en waar nieuwbouw zou komen. Het kwam er op neer dat de centrale zone achter de bebouwing van Lange Poten en Binnenhof beschikbaar was voor nieuwbouw. In het stadsbeeld zou de nieuwbouw zich beperkt manifesteren aan het Plein (tussen de gebouwen van Koloniën en Justitie in) en wat uitgebreider aan het Hofcingelplein, waar een nieuwe bebouwingswand met een hoekgebouw bij de Lange Poten was voorzien. Ook was duidelijk geworden dat de kantoren voornamelijk in de oudbouw en de vergaderzalen en andere voorzieningen goddeels in de nieuwbouw kwamen.

Al deze elementen keerden in het VO terug. De Bruijn bracht samenhang in het complex door het gebied tussen het Binnenhofcomplex en de bebouwing aan de Lange Poten als een centrale zone uit te werken. Het ontwerp voorzag hier in een lang en groot vergader- en communicatiegebouw van Plein tot Hofcingelplein, dat aan weerszijden een aantal meters los van de bestaande bebouwing werd gehouden. De tussenruimte aan de zijde van het Binnenhof (de voormalige Hofgracht) was als een open tuin van 150 meter lengte gedacht, doorbroken door enkele verbindingen tussen oudbouw en nieuwbouw. De tussenruimte aan de zijde van de Lange Poten werd overkapt tot een centrale hal van 24 m hoogte. Hier vandaan konden alle hoeken van het Kamercomplex ontsloten worden. Aan het Hofcingelplein completeerden twee bijzondere bouwvolumes de nieuwbouw: het volume met de (verhoogde) plenaire vergaderzaal en een perstoren op de hoek met de Lange Poten.

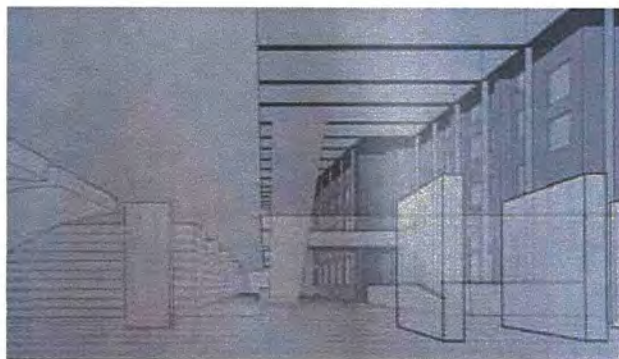
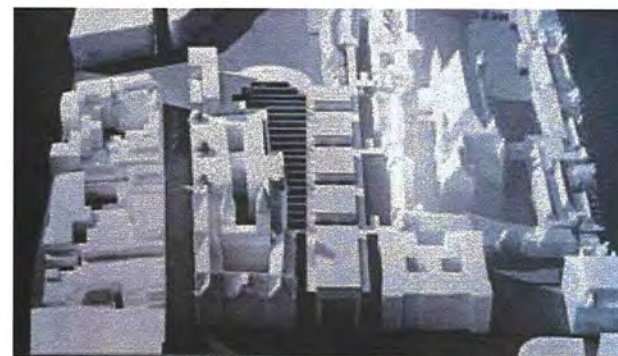
Het idee om de Tweede Kamer toegankelijk en uitnodigend te maken werd in het ontwerp vrij letterlijk opgevat. De centrale hal (later Statenpassage genoemd) zou als een openbare passage in de stad fungeren, met entrees op beide uiteinden. Ze werden als een soort reusachtige poorten uitgevoerd. Ook de entree aan de Lange Poten was met dit publieke circuit verbonden en ontsloot een koffiешop (café) onder de perstoren en een voorlichtingscentrum onder de plenaire zaal. De parlamentszaal was op de eerste verdieping gelegd, de publieke tribune op de tweede. Dat maakte het mogelijk om de hele eerste verdieping exclusief voor Kamerleden, medewerkers en aangemelde bezoekers toegankelijk te maken. Het publiek voor de Kamerdebatten werd vanuit de centrale hal met een lange roltrap rechtstreeks naar de tweede verdieping gevoerd.

Het vergadergebouw was opgedeeld in drie blokken van drie verdiepingen met vergaderzalen, aan alle zijden omgeven door gangen en balkons. Een langwerpige vierde blok, aan het Plein, bevatte twee restaurants met keukens. Vanaf het Plein liepen links en rechts van het gebouw hellingbanen naar de parkeerkelder. Hierdoor bleven de zijgevels van Koloniën en Justitie (grotendeels) vrij van bebouwing. De overkapping van de hal begon pas ter hoogte van de zijvleugel van Justitie. Bezoekers liepen onder het restaurant het gebouw binnen tot een balie – en konden hier links naar de centrale hal of rechts naar het interne circuit van de Tweede Kamer. Bij de entree aan het Hofcingelplein was eveneens een balie. Hier was de hoofdstijlpunt met roltrappen.

De hal was gedacht als een binnenstraat, waar de gebouwen van Justitie en Hotel Central, alsmede de nieuwe vergadervolumes als autonome elementen in stonden. Voor de oude gevels langs was een rij torenhoge kolommen ontworpen, als ondersteuning van een dak van brede liggers en daartussen glaskappen. Tegenover de verticaliteit van de kolommen langs de oudbouw stond de horizontaliteit van de balkons en balustrades in het nieuwe vergaderblok. Zo ontstond een rustig beeld en een overzichtelijke hal, die eenheid en samenhang van de Tweede Kamer uitstraalde. In de materialisatie werd dit extra aangezet, door zowel de binnen- als de buitengevels en de vloeren in graniet uit te voeren. Op de maquettefoto's is goed te zien hoe de nieuwbouw uit een aantal kleinere volumes (zoals de vergaderzalen) was opgebouwd, met (iets lager) het glazen dak van de centrale hal dat tussen oudbouw en nieuwbouw was gelegd.

De plenaire zaal was ontworpen in de vorm van een halve cirkel en lag als een afsluiting aan het westelijke uiteinde van de centrale hal. Aan de achterzijde was een omloop voor de Kamerleden, die als een grote glaswand aan het Hofcingelplein was gedacht. Zo zouden de 'wandgangen' van de Tweede Kamer van buitenaf zichtbaar zijn. De perstoren op de hoek Hofcingelplein / Lange Poten werd door De Bruijn gezien als een 'logische voortzetting' van de bestaande, forse bebouwing aan de Lange Poten en als toevoeging aan de torens van het Binnenhofcomplex.⁹⁹ Dit gebouw bevatte op de begane grond een café, op de verdieping de rookzaal voor Kamerleden met balkon, en verder voorzieningen voor de parlementaire pers.

↓ Voorlopig ontwerp. 1982. Plattegrond begane grond, perspectieven
centrale hal, maquettefoto's. [HNI BRUI 82]

Toelichting De Bruijn

De Bruijn heeft zijn ontwerp van de Tweede Kamer veelvuldig in de media toegelicht. Hij benadrukte de uitdaging om in de context van het ommuurde en besloten Binnenhof een nieuw en belangrijk openbaar gebouw te maken, met een uitstraling van toegankelijkheid en openheid. De Bruijn: 'Mijn oplossing was een eigentijdse pendant van de Ridderzaal en het Binnenhof te maken, die juist het tegenovergestelde weergeeft: openheid én doorzichtigheid. Het front van de Ridderzaal spiegelt zich in dit 20e-eeuwse ontwerp; dwars door de ommuring heen vormt het één lijn met de voorkant van de nieuwbouw. Ook de hoogte van de nieuwbouw is gelijk aan de top van de Ridderzaal. Met mijn ontwerp heb ik mijns inziens een harmonieuze samenwerking tussen zeven eeuwen bouw gerealiseerd. Het ontwerp is op maximale openheid gebaseerd met een accent op de centrale hal. Ik had om die doorzichtigheid te benadrukken een passage van Plein naar Hofcingel ontworpen. Een toevoeging aan de stad, zoals dat bij grote gebouwen in de Verenigde Staten ook het geval is.'¹⁰⁰

De opzet van een ommuurd Binnenhof en een opengelegde Tweede Kamer, bestempelde De Bruijn als een spiegelsymmetrie: 'De Ridderzaal staat op het hoogste punt en de frontgevel krijgt in principe de hele dag zon. Het is een ereplaats. Ik dacht: het nieuwe gebouw moet ook op die manier worden beleefd. Dus ik heb het dezelfde noord-zuidrichting gegeven en de frontgevel van de plenaire vergaderzaal van de Tweede Kamer is gericht naar de zon. Die gevel ligt bovendien op precies dezelfde lijn als het front van de Ridderzaal. Zo is er een symmetrie ontstaan, die weldadig aandoet. De twee gebouwen concurreren niet met elkaar. Ze vullen elkaar aan. Dit effect wordt versterkt door

tallose andere parallellen. De Ridderzaal is bijvoorbeeld introvert. Hij ligt verscholen achter dikke muren, waarin drie poorten die allemaal dicht kunnen. De nieuwe plenaire zaal is extrovert, ik zou bijna zeggen, binnenste buiten gekeerd. Door de glaswand van de wandelgang, die om de plenaire zaal heen ligt, kan iedereen vanaf de straat zien wie daar met wie loopt en praat. De symboliek daarvan vind ik prachtig. *Maak voor ons een nieuw huis, waarin het openbare, democratische karakter van het parlement tot zijn recht komt.* Dat was misschien wel de meest intrigerende eis die de bouwbegeleidingscommissie mij vanaf het allereerste begin heeft gesteld. Ik denk dat ik daarin goed ben geslaagd. Het Binnenhof sluit door de ommuring de stad buiten. Het nieuwe gebouw laat de stad juist binnen. Het publiek kan via de centrale hal van het Plein naar de Hofcingel lopen.'¹⁰¹

In 2010 beschreef De Bruijn hoe hij met zijn ontwerp de historische panden met elkaar had kunnen verbinden, dankzij de sloop van de Hoge Raad: 'Het was een draak van een gebouw. Door het op te offeren kon ik de oude bebouwing als een parelsnoer aaneenrijgen. Daartussen kwam de Statenpassage.'¹⁰²

WELSTANDSADVIES

In april 1983 werd het Voorlopig Ontwerp door de Haagse welstandscommissie besproken. Bij die gelegenheid lieten ook drie insprekers van zich horen, die allemaal bezwaar maakten tegen de positionering van de nieuwbouw in de rooilijn van het Plein en de hoogte van de perstoren. J. ter Veer vroeg om de zijgevels van Koloniën en Justitie te sparen, door de nieuwbouw aan de zijde van het Plein terug te leggen. Zo zou de plastische werking van de pleinwand blijven bestaan. De heer Baks vulde aan dat de 32 meter

hoge perstoren volgens hem veel te hoog was en de circustentachtige architectuur van de diagonale glaswand rondom de plenaire zaal op deze plek misstond. Volgens de derde inspreker, de heer De Waal, zou de hoogte van de perstoren tot 24 meter beperkt moeten blijven.¹⁰³

De Haagse Welstandscommissie was unaniem lovend over het ontwerp. Zij had waardering voor de heldere opzet en de synthese van bestaand en nieuw. Tijdens de behandeling kwamen enkele aandachtspunten naar voren, die als collegiaal advies voor de verdere uitwerking werden meegegeven. Ten eerste: werk de perstoren uit als een zelfstandig element, door de hele toren of louter de opbouw te verzelfstandigen. Ten tweede: geef de plenaire zaal een duidelijker articulatie ten opzicht van de perstoren, bijvoorbeeld door de zaal op de stad te richten (uit de as van de Ridderzaal) en vergroot de transparantie (op maaiveld). Ten derde: betrek de openbare ruimte van het Hofcingelplein bij het ontwerp. Het gevaar bestaat dat hier een amorfe restruimte ontstaat, waardoor het parlement geen uitstraling naar zijn omgeving krijgt. Voorts opperden enkele leden om de gevel aan het Plein aan te passen, door de zijgevels van Justitie en Koloniën niet teveel af te schermen en de architectuur van de nieuwbouw beter passend te maken tussen de 'vrijstaande' gebouwen in.¹⁰⁴

6. DEFINITIEF ONTWERP, 1983

Definitief ontwerp, 1984. Plattegronden bouwrijwoning, eerste en tweede verdieping. (Ruiten 1992, p. 24)

De onderzoeksfase, waarin partijen zich committeerden aan de uitgangspunten voor het ontwerp, pakte goed uit voor het vervolgtraject. De polemiek en controverse uit de eerdere fase bleef vrijwel uit. De uitwerking van het ontwerp werd door overwegingen van kosten en technische mogelijkheden bepaald en niet door meningsverschillen over opzet of het architectonisch concept. Een jaar na het Voorlopig Ontwerp was het Definitief Ontwerp gereed en kon de bouw concreet worden voorbereid. Tussen het VO en het DO zijn wel een aantal verschillen te zien, met name als gevolg van het wegbezuinigen van de parkeergarage, een verandering in de constructie van de centrale hal en het gedeeltelijk overkappen van het binnenterrein aan de zijde van de Tweede Kamer.

Parkeergarage vervallen

Om kosten te besparen, verdween de parkeergarage uit het ontwerp. Dit werd mogelijk door een verdieping van de parkeergarage onder het Plein exclusief voor de Tweede Kamer te bestemmen. Het verdwijnen van de hellingbanen aan weerszijden van de nieuwbouw aan het Plein, leidde tot de nodige aanpassingen in het ontwerp. De centrale hal werd doorgetrokken tot halverwege de zijgevel van Justitie, waardoor de balie dichterbij het Plein kwam. Ook langs de zijgevel van Justitie kwamen de hoge kolommen, ter ondersteuning van de lichtkap. Dit betekende dat Justitie niet vrij van de nieuwbouw zou blijven, maar daar juist meer in zou opgaan.

Centrale hal met vakwerkliggers

Bij de uitwerking van de lichtkap in de centrale hal bleek dat de gootvormige liggers aan de onderzijde versterkt moesten worden met vakwerkliggers. Deze oplossing kwam voort uit de wens om de kap zo transparant mogelijk te

houden.¹⁰⁵ De vakwerkliggers werden ontworpen met stalen buisprofielen en kregen een hoogte van twee meter, bij een hart op hart maat van 4,05 meter. De liggers rusten bij de oudbouw op de lange stalen kolommen, die zijn gevuld met beton (doorsnede 45 cm). In het vergadergebouw konden ze op de stalen kolommen van de technische verdieping worden gemonteerd. Het dak werd opgebouwd met een driehoekige glazen sheddakconstructie. Het gevolg van de toegenomen constructiehoogte was dat het dak hoger kwam te liggen, gelijk met het dakniveau van het vergaderblok. Bij Justitie en Hotel Central verschoof de aansluiting van onder goothoogte naar goothoogte en het dakvlak. Dat leidde tot een reeks (ingewikkelde) aansluitdetails en verticale (glazen) passtukken.

Schepelhal

In het VO bestond de nieuwbouw aan de zijde van het Binnenhof uit een glazen gevel langs doorlopende gangen, die op drie plekken verbindingsbruggen naar de oudbouw vormden. In de strook tussen oudbouw en nieuwbouw waren ook trappenhuisen opgenomen. De wens van de Tweede Kamer om de oude plenaire zaal als ruimte voor bijzondere gelegenheden te gebruiken, gaf aanleiding om de toegankelijkheid van de oude balzaal te verbeteren. Dit leidde in het DO tot het voor meer dan de helft overkappen van de binnentuin, op dezelfde manier als bij de centrale hal. Deze hal kreeg de naam Schepelhal.

Voor de achtergevels van de gebouwen aan het Binnenhof werd een rij lange kolommen geplaatst. Aan de overzijde rusten de liggers deels op het vergaderblok en deels op de achterzijde van de historische Hofcingelbebouwing. Hier kwamen in het ontwerp geen doorlopende kolommen, maar een nieuw gebouwde betonwand, die deels de oude

↓ Aansluiting centrale hal op Justitie. Het verschil tussen het voorlopig ontwerp (boven) en het definitief ontwerp (onder). In het DO is de gevel naar voren gebracht en het dakvlak een verdieping hoger komen te liggen.

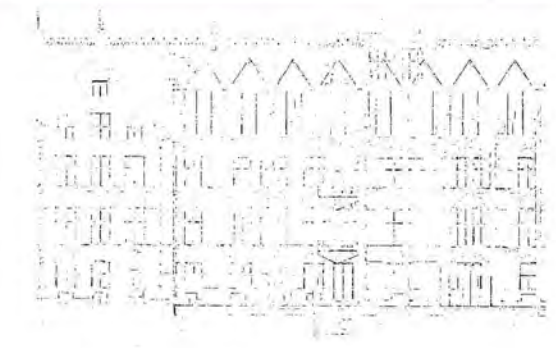
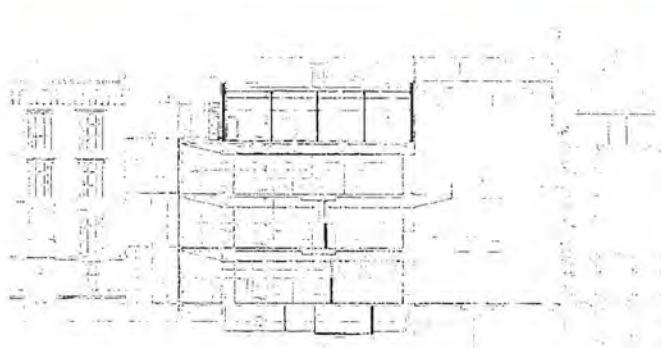
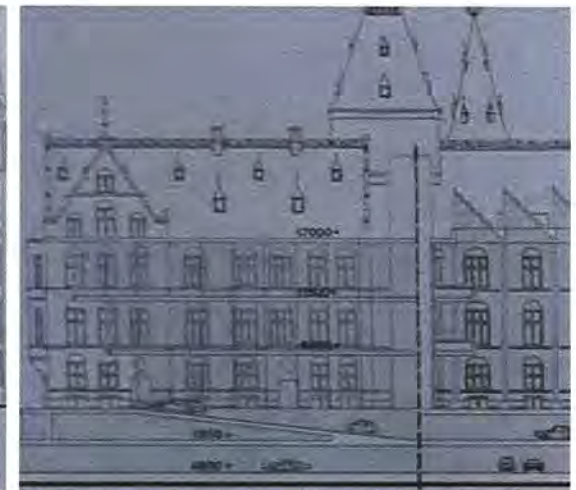
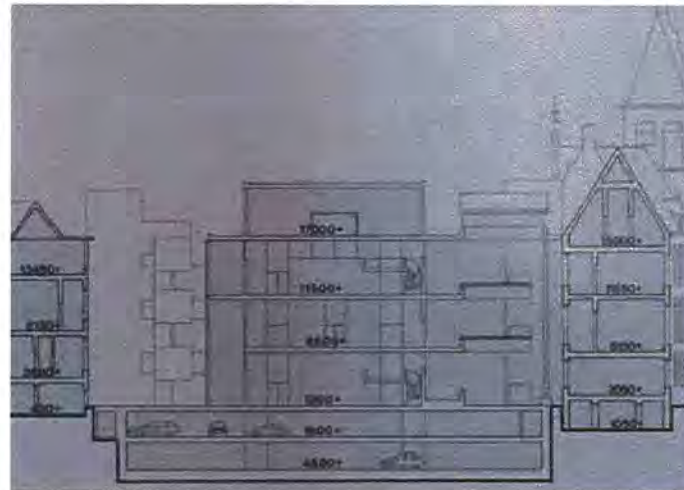
boven [HNI BRUI 82]
 onder [RVB]

bebouwing afsnijdt en deels tegen achtergevels aanstaat. De 18 meter hoge wand moest worden geschoord met twee vakwerken: staalconstructies van zeven bij elf meter, die zijn opgenomen in de oude bebouwing.¹⁰⁶ Net als in de centrale hal, werd in de Schepelhal een lange roltrap geplaatst, hier ten behoeve van de ontsluiting van de oude balzaal. Door het overkappen van de binnenruimte, kwamen twee van de drie doorgangen naar de gebouwen aan het Binnenhof in de hal te liggen. Alleen het gebouw van Koloniën werd via een met glas omklede verbindingsbrug ontsloten. Waar nodig kwamen trappen in de oudbouw om alle verschillende vloerniveaus te bereiken.

Opvallend is dat in het Definitief Ontwerp de nieuwbouw minder als vijf aparte delen is opgebouwd en meer tot een geheel is samengesmolten. Volgens De Bruijn is dat een kenmerk van zijn werk: 'Een blok met tweehonderd woningen laat zich in de eerste plaats zien als één gebouw. Dat hangt samen met wat ik altijd het belangrijkste vind: *eenvoud*. (...) Ik vind dat een gebouw helder en overzichtelijk moet zijn'.¹⁰⁷

De realisatie van de nieuwe Tweede Kamer begon in 1986 met Hotel Central. Hierin kwamen 121 kantoren en drie vergaderzalen, die tijdens de nieuwbouwfase al gebruikt konden worden. De sloop in het hart van het complex vond plaats in 1987-1988, waarna de nieuwbouw van start kon. In de laatste fase werd de Schepelhal gebouwd en vond een renovatie van de oude gebouwen rondom het Binnenhof plaats. Het complex werd in 1992 feestelijk geopend. De Bruijn bij die gelegenheid: 'Ik vind dat een gebouw helder en overzichtelijk moet zijn. Het moet de goede maat hebben. (...) In dit nieuwe gebouw van de Tweede Kamer is het me, vind ik, gelukt. Kijk alleen maar naar de passage die

langs de kleine vergaderzaal loopt: alles klopt. Dat geeft een comfortabel gevoel, zoals Italiaanse steden je een comfortabel gevoel kunnen geven. Soms vraag ik me af of Kamerleden in dit gebouw betere beslissingen zullen nemen. Dat weet je natuurlijk niet. Maar het maakt natuurlijk wel verschil of je ergens graag bent, of dat een gebouw je afstoot. Dit is een gebouw waar mensen graag zullen zijn'.¹⁰⁸

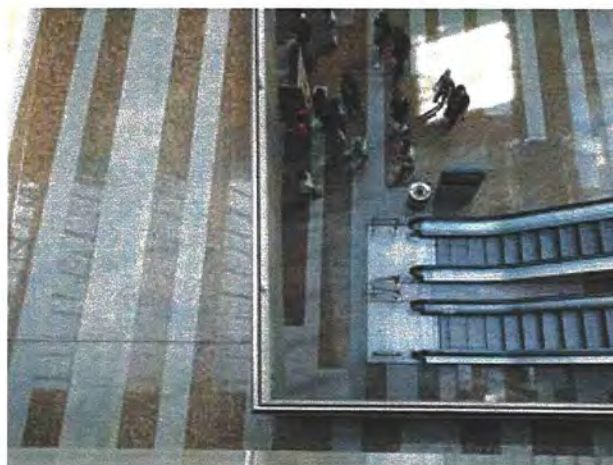
- ↓ Glazen pui aan het plein. [SHM]
- ↓ Wandelgang plenaire zaal. [SHM]

- ↓ Detaillering graniet. [SHM]
- ↓ Centrale hal, zuidzijde van commissiekamers. [SHM]

- ↓ Centrale hal, noordzijde van commissiekamers. [SHM]
- ↓ Commissiekamer. [SHM]

7. UITWERKING IN MATERIAAL, INTERIEUR, KLEUR, KUNST EN BUITENRUIMTE

MATERIAALGEBRUIK

Voor de nieuwbouw is veel beton, staal en glas gebruikt. Het beeld wordt echter bepaald door natuursteen, dat alom aanwezig is. De keuze voor een granieten afwerking werd ingegeven door de wens om rust en waardigheid te brengen in het ensemble dat uit verschillende gebouwen en bouwdelen is opgebouwd. Het graniet is zowel binnen als buiten toegepast: 10.000 m² voor de gevelbekledingen en 7.500 m² voor vloeren en trappen. Het graniet kwam uit Brazilië ('granito dourado', *golden granit*), met een honingkleurig en gespikkeld oppervlak. In de gevels werd de steen afwisselend gepolijst en gebouchardeerd. In de hoeken en bij deuropeningen is het graniet bewerkt met een gestileerde ornamentiek. Op de vloeren werd gepolijst 'granito dourado' en Italiaans 'giallo sardi' verwerkt.

Toelichting architect

De Bruijn: 'Ik vond dat het in- en exterieur vanwege de introverte bouwvorm een verenigend beeld moest opleveren. Geen gebouw waar je na de deur binnen bent. Nee, je loopt er eigenlijk doorheen, terwijl je buiten blijft'.¹⁰⁹ 'Men moet bij het nieuwe Tweede-Kamergebouw niet van de ene materiaalsensatie in de andere vallen; het moet overkomen als iets wat er altijd al geweest is. De natuursteen moet tijdloos zijn, onmodieus van kleur. Datering bij dit gebouw dat jaren, zo niet eeuwen meemoet, moet vermeden worden'.¹¹⁰ In een omgeving met veel baksteen, kon de nieuwbouw onderscheidend worden door natuursteen te gebruiken. Toch is het een materiaal dat in de Haagse binnenstad veel voorkomt. 'Daarbij wordt er in de gevel overwegend gebruik gemaakt van een gebouchardeerde, gehamerde steen. Een steen dus, die niet glanst of schittert. Alleen de onderste stenen zijn – ook met het oog op graffitivandalen – gepolijst. Al

met al is een beeld ontstaan dat alles behalve "gelikt" of "poenig" is'.¹¹¹ De Bruijn ontwierp een gebouw voor eeuwen: 'Zoals een piramide – die staat er na duizenden jaren nog precies zo bij als toen ze gebouwd werd'.¹¹² En: 'We hebben geprobeerd ouderwets uit te halen, om echt een gebouw met detaillering te maken, iets wat je niet altijd meer ziet vandaag de dag'.¹¹³

Voor De Bruijn had de toepassing van roestvrijstaal voor puien, kolommen, balustrades en akoestische panelen als doel om een robuust, rustig en duurzaam gebouw te maken: 'De duurzaamheid van dit gebouw heb ik niet bedoeld ter meerdere eer en glorie van mezelf. Ik geloof niet dat ik gekweld word door het ideaal om een monument voor mezelf op te richten. Die duurzaamheid is noodzakelijk omdat een parlement stabiliteit moet uitstralen. (...) Een parlement mag gewoon niet te snel slijten'.¹¹⁴

INTERIEUR: PLENAIRE ZAAL

De Tweede Kamer besloot al in 1979 om bij inrichting van de plenaire vergaderzaal de oude opstelling, met twee blokken Kamerzetels tegenover elkaar, te vervangen door een halfronde opstelling die beter zou passen bij de parlementaire werkelijkheid met meerdere partijen. Ook werd toen gekozen voor een heldere afbakening van de domeinen van volksvertegenwoordiging en regering.¹¹⁵

In het ontwerp van de plenaire zaal kreeg de uitwerking van het hart van de zaal veel aandacht: de positie van de voorzitter, de interruptiemicrofoons, de regering ('vak K') en de hoofdamttenaren (schuin achter de ministerstafel). Alle onderdelen, tot aan de stoelen, tafels en lessenaar toe, werden nieuw ontworpen, meest van perenhout. Met de coulissenachterwand verwees De Bruijn naar het theater.

Op deze wand kwam een kunstwerk van Ruud van de Wind. Anders dan in verschillende andere landen, werd geen glazen wand tussen vergaderzaal en tribune gemaakt. De openheid van het parlement was belangrijker dan overwegingen van veiligheid.¹¹⁶

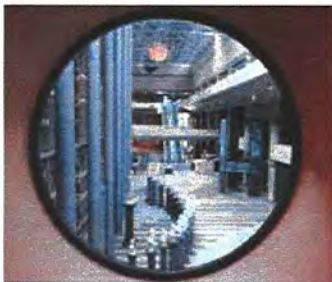
Voor de communicatie tijdens de debatten werd gebruik gemaakt van de high-tech van 1990: 'Er wordt gewerkt aan een eenvoudig, elektronisch schrijftableau op de ministerstafel, waarmee handgeschreven mededelingen en vragen elektronisch kunnen worden doorgegeven aan de ambtenarenloge. Samen met een klein opklapbaar beeldscherm en een fax kunnen zo berichten worden uitgewisseld, zowel binnen het parlamentsgebouw als tussen Tweede Kamer en departementen. Het nieuwe schrijfblok heet Graphicom en is door het Utrechts telematicabedrijf in samenwerking met de Technische Universiteit Delft ontwikkeld. Met graphicom kunnen schriftelijke berichten (met een pen op speciaal papier op een tableau) gelijktijdig elders op een beeldscherm zichtbaar worden gemaakt'.¹¹⁷

Toelichting architect:

'Ik moest me natuurlijk verdiepen in wat een plenaire zittingszaal nu eigenlijk is. Ik kwam toen op de arena, een oude en oerachtige typologie van een ruimte waarin confrontatie plaatsvindt. Er wordt strijd geleverd. Oude zittingszalen van parlementen hebben dan ook bijna altijd een ronde of rondachtige vorm. Heel vaak de halfronde, omdat die vorm stamt uit de tijd van het Griekse theater. En het theater is natuurlijk een associatie die je niet uit de weg kunt gaan als je nadenkt over het parlementaire bedrijf'.¹¹⁸

- ↓ Het gebouw kort na oplevering: plenaire zaal (l.b.), centrale hal (m.o.), commissiekamer (r.o.). [HNI BRUI 1179]
- ↓ Schepelzaal, 2018 (l.o.). [SHM]

- ↓ Centrale hal, 2018. [SHM]

KLEURTOEPASSING

In het uitgewerkte ontwerp van de nieuwbouw van de Tweede Kamer, valt op hoe in maat en schaal, alsmede het gebruik van 'klassieke' materialen is gezocht naar rust, samenhang en waardigheid. Anderzijds bevat het ontwerp een zekere frivoliteit in de kleurkeuze en interieurafwerkingen, die refereren aan klassieke paleizen, het Nederlandse landschap, de kermis en het theater. Elk vergaderblok kreeg bijvoorbeeld een eigen kleur: maisgeel, ceriserood en ultramarijn blauw. De verlichting van de vergaderzalen is weggewerkt in een betonnen wolkendeck in de plafonds, de blinden voor de ramen verwijzen naar 'regenstralen'. Voor de hal waren bespreekkubussen in vrolijke kleuren ontworpen.

Toelichting architect

'De Tweede Kamer krijgt geen primaire kleuren, maar wel weer iets glinsterends, iets frivools. Iets dat iedereen als leuk ervaart. Een kermis als het ware. Een draaimolen met lichtjes. Confetti-achtig. Ik wil in de gevel glazen blokjes, zodat het een gevel met lichtjes wordt die er als het ware in zijn gestrooid. Glazen bouwstenen die het effect geven van een bruisend glas champagne. Het moet sprankelend worden. Dat lijkt me nou leuk. Het moet iets zijn als de laatste schilderijen van Mondriaan, de Boogie-Woogies. Vorm gesublimeerd tot ritme.'¹¹⁹ (citaat uit 1981)

Over de plenaire zaal: 'De groene kleur van het tapijt heb ik speciaal voor deze zaal laten maken. Het is een buitengewoon mooie en heel voorname kleur geworden. Hij zou in Versailles toegepast kunnen zijn, of in Italiaanse gobelins. Ook doet hij wat denken aan wilgebladen. In ieder geval is het geen oubollig groen, zoals het groen in de bankjes van de oude vergaderzaal. Het plafond is

blauw, zoals de lucht. Voor de zetels heb ik gekozen voor kobaltblauw. *Nassau* blauw, zeggen Kamerleden. Het is een zeer aanwezige kleur en dat moet ook.'¹²⁰

Over de streepjesmotieven in het graniet van de vloer in de hal: 'Ze verwijzen naar het Nederlandse landschap: de ribbels op het strand, op de grens van land en water. Kijk je naar het hele patroon, dan zie je mijn vingerafdruk, mijn signatuur'.¹²¹

KUNSTTOEPASSING

Voor de nieuwbouw zijn verschillende kunstopdrachten verstrekt, voor de plenaire zaal, de centrale hal (Statenpassage) en de Schepelhal. Het bekendst zijn de beschilderde panelen in de coulissenwand van de plenaire zaal. Deze schilderijen vormen de achtergrond van de Kamerzittingen en zijn een soort beeldmerk van de Tweede Kamer geworden. De doeken werden vervaardigd door Ruud van de Wint (1942-2006). Uit decoraties uit het gesloopte gebouw van de Hoge Raad, maakte Lex Wechgelaar (1936) een sculptuur in de centrale hal. Zo kregen de reliëfs van R.N. Ronald Holst, met daarop afbeeldingen van vier wetgevers (van Mozes tot Napoleon), een tweede leven. Museumdirecteuren H. van Os en R. Fuchs selecteerden 18 marmeren borstbeelden, die op zwarte sokkels in de centrale hal werden geplaatst. Ter hoogte van de roltrappen naar de plenaire zaal, is over de breedte van de centrale hal een kunstwerk van Auke de Vries gehangen: *Nederland aan zee*. Dit was een geschenk van de twaalf provincies. In de sculptuur zijn twee door de toenmalige Koningin Beatrix geschreven teksten verwerkt: 'in de gelijkwaardigheid van mensen ligt de grondslag voor een verdraagzame samenleving' en de eerste regel van het zesde couplet van het *Wilhelmus*. Ook een kistje met tinnen

sinaasappels, dat op de tweede verdieping van het gebouw is te vinden, hoort bij dit kunstwerk. In de Schepelhal maakte André Volten (1925-2002) een fontein, ter plekke van de verdwenen singel. Tenslotte werd in 2007 de videoprojectie *Free Fall* door Sanja Medic toegevoegd, op een wand in het trappenhuis naar het Centraal Informatie Punt.

Op het Hofcingelplein zou een kunstwerk komen, in opdracht van de Tweede Kamer. De Griekse kunstenaar Jannis Kounellis maakte een ontwerp voor dit 'monument voor de democratie', bestaande uit gietijzer (met teksten uit de grondwet) en brokken steenkool, een verwijzing naar versteende energie. De Kamer keurde het ontwerp af. Architect De Bruijn ontwierp daarop een hele lange bank van natuursteen, met daarin de tekst van artikel 1 van de grondwet. De bank werd opgenomen in de pleininrichting en door de gemeente betaald.

Commentaar op de kunsttoepassing

In een beschouwing over kunst bij rijksgebouwen gingen professor Carel Blotkamp en kunstenaar Peter Struycken in 1997 in op de kunstwerken in de Tweede Kamer. Enkele citaten:

Over *Nederland aan zee* (Auke de Vries):

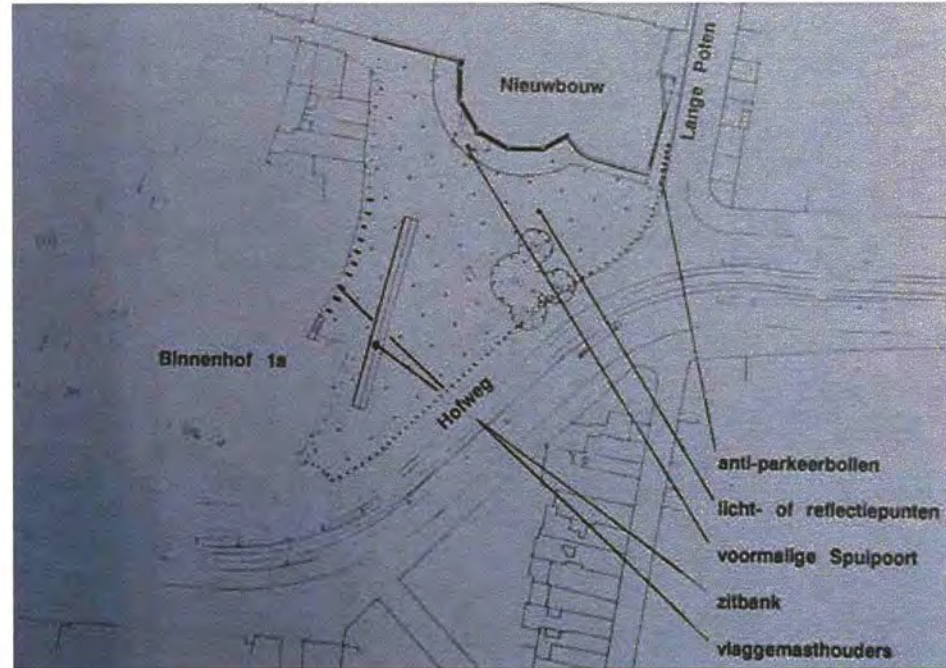
Blotkamp: 'Los van wat je van het werk op zichzelf vindt (ik ben er niet kapot van), zijn die wandel- en doorloop gedeeltes van het gebouw zo ontzettend diffuus, dat het werk volgens mij toch niet veel meer doet dan een plantenbak of vlaggenstok'.

↓ Kunstwerken:

boven Auke de Vries (Nederland aan zee),
l.o. André Volten (fontein),
l.m.o. Ruud van de Wint (schilderingen plenaire zaal),
r.m.o. Lex Wechelaar (vier wetgevers),
r.o. Pi de Bruijn (bank met eerste regel grondwet).

[SHM]

↓ Buitenruimteontwerp Hofcingelplein (Hofplaats), door Bart Brands (gemeente Den Haag) en De Bruijn. [HNI BRUI 406]

Over de schilderijen van Ruud van de Wint:

Blotkamp: 'Als je de grote vergaderzaal van de Tweede Kamer beziet, dan heeft die in zijn symmetrische opbouw iets indrukwekkends. En daar draagt de kunst aan bij. Ik vind het werk van Rudi van de Wint er heel goed passen en het is een bijzonder goed werk. Misschien wel beter dan de losse schilderijen, dat is zeer uitzonderlijk'.

Struycken: 'Dat vind ik ook. (...) ik weet (,,) dat de schermen waar de Kamer tegenaan kijkt en waar je op tv ook altijd de sprekers tegen ziet, daar vanaf het begin gedacht zijn; en het was vanaf het begin de bedoeling dat ze op een of andere wijze met een kunstwerk zouden worden gesierd. (...) Ik weet niet hoe het proces verlopen is, maar ik denk dat Van de Wint flink zijn bijdrage heeft geleverd, bij voorbeeld door de schilderijen voorbij de rand van de schermen te laten doorlopen, waardoor je een veel gecompliceerder ruimtelijk beeld krijgt. Je leest die randen nu tegelijkertijd, of afwisselend, als een architectonische beëindiging en als een schilderkundige beëindiging'.

Blotkamp: 'Ook de forse, niet-wazige kleurovergangen functioneren goed in de hardheid en kantigheid van de architectuur. (...) Als zijn kleur al te subtiel was geweest, dan zou de schildering al gauw een atmosferische janboel zijn en een beetje wegzwemmen in de ruimte. Maar nu, ook in de materie, hoe de verf er op is gezet, handhaaft het werk zich tussen al het geweld van de architectuur'.

Struycken: 'Ik vind dat hij er zelfs beter dan de architect in geslaagd is om de vlakken onderdeel van de ruimte te laten zijn. De grote architectonische vlakken zijn bekleed met natuurstenen tegels, maar dat is op een net te kleine maat; het heeft iets priegeligs gekregen. Je zou kunnen zeggen,

er spreekt minder gevoel voor schaal, voor maatverhouding uit dan uit Van de Wints schilderijen. Overigens vind ik ook de kleur van de inrichting niet op alle fronten gelukkig. De samenhang tussen het tapijt, het hout, de natuursteen en de blauwe leren bekleding van de stoelen; ik kan me voorstellen dat het in stalen naast elkaar geplakt wat lijkt, maar van een opvatting is toch eigenlijk geen sprake.'¹²²

BUITENRUIMTE

De locatie van de Tweede Kamer, middenin de drukte van de Haagse binnenstad, bood een aanleiding om in de plint van het gebouw voorzieningen te programmeren. De gemeente had zelfs bij de sloop van de etablissementen House of Lords en Bonaparte bedongen dat op de hoek van de Lange Poten en het Hofcincelplein een publieke voorziening zou komen. Hier werd een koffieshop gepland. Ook voor de plint van de gebouwen aan de Hofsingel, waar ooit Tocci's Milkbar was gevestigd, was horeca voorzien – vanuit de wens om het Hofcincelplein aantrekkelijk te maken en bij de stad te betrekken. Dit laatste punt strandde echter bij het presidium van de Tweede Kamer, ██████████

Voor de inrichting van het Hofcincelplein maakte landschapsarchitect Bart Brands, destijds in dienst van de gemeente, verschillende ontwerpen. Dit was een uitwerking van de beleidsnota De Kern Gezond uit 1988, die de basis vormde voor herinrichting van de openbare ruimte in de Haagse binnenstad. Voor het Hofcincelplein was het uitgangspunt om de monumentale bomen langs de Hofweg te sparen en de rest van de ruimte open te houden en bij de omgeving te betrekken. Dit zou kunnen met een verdiept gedeelte met zitranden en een vijverpartij met fontein. Destijds werd met de mogelijkheid rekening gehouden dat

demonstraties niet meer op het Binnenhof maar op het Hofcincelplein zouden gaan plaatsvinden.

Toelichting architect

'Oorspronkelijk had ik – op basis van een bestaand bomenrijtje – een driehoekig bomenblokje voorgesteld. De BBC was niet gelukkig met dat voorstel zodat we het blokje in een volgend voorstel hebben weggelaten en een heel licht amfitheater in het plaveisel hebben aangebracht. In dit open plein zou een kunstobject niet hebben misstaan maar het geplande werkstuk van Kounellis is definitief afgeblazen. Behalve dat de kunst er niet komt, althans de eerste jaren niet, heeft de gemeenteraad zich uitgesproken voor het behoud van de bomen en het plaatsen van voorzieningen als anti-parkeerballen. Dit alles tegen onze zin in. De lange zitbank die al van oudsher in het inrichtingsplan zat, komt er gelukkig wel.'¹²³

In een brochure van de Tweede Kamer: 'De architect verwacht dat het Hofcincelplein de leukste plek van Den Haag wordt, zoals de Dam in Amsterdam. Over de plannen voor het plein van de gemeente Den Haag is hij niet erg te spreken. Hij betitelt het als kneuterig en kleinsteeds. Graag zag hij meer allure op dit plein'.¹²⁴ En bij de opening van de Tweede Kamer in 1992: 'De Hofplaats ziet er, ondanks het ontbreken van een echte Kounellis, verfijnd eenvoudig uit zoals het hoort. Goudkleurige streepjes en een raster van lichtpunten in het plaveisel met negen statige lantaarns scheppen de juiste sfeer. Met Bart Brands van de Haagse Kern Gezond heb ik met veel plezier aan het ontwerp gewerkt.'¹²⁵

TOEGANKELIJKHEID

Essentieel voor het Tweede Kamer ontwerp van De Bruijn was het idee om de centrale hal openbaar toegankelijk te maken. Zo zou de nieuwbouw een toegankelijke en uitnodigende plek in de Haagse binnenstad worden, in contrast tot de geslotenheid van het Binnenhof. De hal was gedacht als het uitgelezen decor voor spontane ontmoetingen tussen het doorsnee stadspubliek en parlementariërs en bewindslieden. Toch besloot Kamervoorzitter W.J. Deetman (CDA) nog voor de ingebruikname van de nieuwbouw om het gebouw niet openbaar toegankelijk te maken. Jarenlang was met de BBC en de vorige Kamervoorzitter, D. Dolman (PvdA), gewerkt aan een gebouwconcept, dat uitdrukking gaf aan het politieke ideaal uit de jaren zeventig van een open parlement. Denken over risico's was taboe, alsof daarmee voor die dreiging zou worden gezwaaid. Dat Deetman een parlement in een passage niet zag zitten, had niet zozeer met een mogelijke terroristische dreiging te maken (dat kwam pas na 2001), als wel met mogelijke ordeverstoringen door relschoppers, activisten en demonstranten.

Als gevolg van het afsluiten van de openbare doorgang veranderde de centrale hal van een overdekte buitenruimte in een interieur, een atrium dat de verschillende gebouwdelen verbindt. Bouwfysisch was de hal echter niet berekend op het gebruik als interne circulatieruimte. Binnen een paar jaar de opening, werd daarop besloten om de Statenpassage te klimatiseren. Dat vergde de inpassing van een klimaatinstallatie (koelen, verwarmen, ventileren), zonwering en het verduurzamen van de beglazing. Kosten: drie miljoen gulden.¹²⁶

DE BRUIJN: PLEIDOOI VOOR EEN LAATSTE STAP

Bij de oplevering van de nieuwbouw van de Tweede Kamer schreef architect de Bruijn een open brief aan de leden van de Tweede Kamer, waarin hij terugkeek op de ontstaansgeschiedenis van het gebouw en de Kamer opriep om alsnog de Statenpassage openbaar toegankelijk te maken. Het was voor hem de gedroomde, noodzakelijke laatste stap van het proces om het parlement een eigentijdse en gepaste huisvesting te geven:

'Zeventien jaar geleden vroeg de toenmalige rijksbouwmeester Wim Quist mij voor de meervoudige opdracht om een passende huisvesting te ontwerpen voor de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Ik vond mezelf met mijn 35 jaar toen nog een broekie. Dat Quist, mijn oude leermeester, mij in staat achtte tot een creatief gevecht met tegenspelers als Aldo van Eyck en Arie Hagoort, heette destijds "zeer eervol". Een eufemisme. In werkelijkheid was het namelijk of er een ravijn voor me open ging. Hoe zou ik zo'n omvangrijke, complexe en (toen al) zeer beladen opdracht tot een goed einde kunnen brengen? Zou ik over het conceptuele vermogen, en vooral, over voldoende adem beschikken voor de ongetwijfeld lange weg door de Haagse

instituten? U kent de afloop. Het ravijn – metafoor van de twijfelende kunstenaar – heeft zich al lang geleden gesloten. Niet in het minst omdat ik beseftte, dat als ik al iets moest bewijzen, het in die eerste periode vooral de kunst van het slopen zou zijn.'

'Het thans gerealiseerde ontwerp is het resultaat van een langdurig zoekproces naar het boeken van maximale ruimtewinst met een beperkte aantasting van de bestaande, historische bebouwing binnen een gegeven locatie. Vrijwel alle ontwerpen die aan het huidige vooraf gingen werden gekenmerkt door vormen waarin hoogbouw domineerde of de lokatiegrenzen op een onaanvaardbare manier werden doorbroken. Pas nadat een van mijn vele sloopstudies (model no. 7 met als nieuw element het amoveren van het oude gebouw van de Hoge Raad aan het Plein) als een serieuze optie werd aanvaard opende zich de weg naar het uiteindelijke concept, het gebouw dat u thans in zijn volledige uitvoering gebruikt en kunt ervaren.'

'Nadat de keuze voor sloop van de Hoge Raad was gemaakt zat ik nog altijd met het probleem van wat ik toen beschouwde als een hopeloze verzameling oude gebouwen, deels aan het Binnenhof, deels aan het Plein en de Lange Poten. In mijn ogen eerlijk gezegd 'oud goed',

een oninteressant allegaartje aan gebouwen die niets met elkaar gemeen hebben. In het denken daarover en het maken van schetsen heb ik toen een ingeving gekregen waarvoor ik, nu het hele ontwerp is uitgevoerd, nog steeds dankbaar ben. De kwintessens van de architectonische oplossing zit in het maken van een grote leegte, een ruimte van waaruit de verzameling omliggende gebouwen volledig zichtbaar wordt. De centrale ruimte van de nieuwbouw zag ik opeens voor me als een kralenketting met allemaal verschillende kralen. Ook als die op zichzelf niet zo mooi zijn, kunnen ze door de verzameling toch een bepaalde aantrekkelijkheid krijgen, bedacht ik al tekenend. In feite was dat de omslag, die tot de huidige transparante vorm in nieuwbouw in de Statenpassage heeft geleid.

'Nu het gebouw klaar is en ook de tweede verbinding van Schepelhal naar Binnenhof 1A, ervaar ik opnieuw hoe juist die revelatie aan mijn tekentafel was. Vanuit die grote lege ruimte worden de omliggende gebouwen en de historisch werkelijk fraaie delen van Binnenhof en Ridderzaal vanuit een heel nieuwe optiek zichtbaar. Daardoor gaan ze vooral als verzameling werken, als kralen aan het snoer. Terwijl je met beide voeten midden in een eigentijds gebouw staat, kun je vanuit die centrale ruimte de geschiedenis van de plek bijna panoramisch aflezen. Een intense beleving, die

naar ik hoop velen van u met mij blijvend zullen delen. Naar mijn mening blijkt in de Statenpassage nog wel het sterkst dat de voregenoemde 'grote confrontatie' tussen oud en nieuw – die in eerdere ontwerpen, ook van mijn eigen hand zeer manifest was – in uw nieuwe behuizing veeleer is gesublimeerd tot een dynamische synthese. Er is wel spanning tussen nieuwbouw en gerenoveerde of gerestaureerde delen oudbouw, maar ik ervaar dat zelf als de spanning van delen die zich zelfbewust en helder van elkaar onderscheiden en "anders" kunnen zijn zonder in onderling conflict te raken.'

'Bij al mijn tevredenheid over de realisatie van het concept dat mij destijds voor ogen stond, ben ik echter teleurgesteld over het feit dat de werkelijke publieke functie van het gebouw door het openen van de Statenpassage voorlopig nog niet wordt verwezenlijkt. (...) Het Tweede Kamercomplex is een "doorwaadbaar" gebouw. De tweede as is immers gedacht en ontworpen als een openbare, overdekte ruimte die het gebouw verbindt met de omgeving en een weg baant voor het publiek, bezoekers en passanten. Het unieke van ons Nederlandse parlamentsgebouw in vergelijking met veel andere landen om ons heen is de situering in de historische kern van de stad. (...) Wat in het nieuwe Haagse stadhuis heel normaal is, volk over de vloer, moet naar mijn

mening ook in het parlamentsgebouw mogelijk zijn. Ooit dacht de Kamer daar ook zo ver en gaf mij opdracht tot het uitwerken van een publieke Statenpassage. Ik hoop het mee te maken dat ook die poorten opengaan. Want nu zitten we met de paradox van een historisch Binnenhof dat open is, en een nieuw naar de samenleving gericht Kamergebouw dat dicht is. Zou het u werkelijk niet lukken om, zonedig met wat extra veiligheidsmaatregelen, ook deze laatste stap te zetten? De toegankelijkheid van onze democratie verdient het.¹²⁷

The Netherlands

OPEN HOUSE

John Welsh on how the new Dutch parliament building reflects the country's democratic structure.

RABELLS does a building project a year, but the new Dutch parliament building at The Hague, by de Architekten CC, is different.

It's not the appearance — what often is in a Dutch book — that caught how the project was together, but the way it is different. The Netherlands is not ruled by a monarch, but a constitutional monarchy, developed as the language of politics. The project is a complex, self-awarely at odds with itself to get the work done in joining the 21st century.

Perhaps it has something to do with the Netherlands' lack of kings. The Dutch Parliament is a body representing the state, not an emperor, and its members who are elected directly, not by MPs, represent the people. The building of the House of Representatives is not a traditional, but a new kind of building, one that is designed to be a building of the future, not a building of the past.

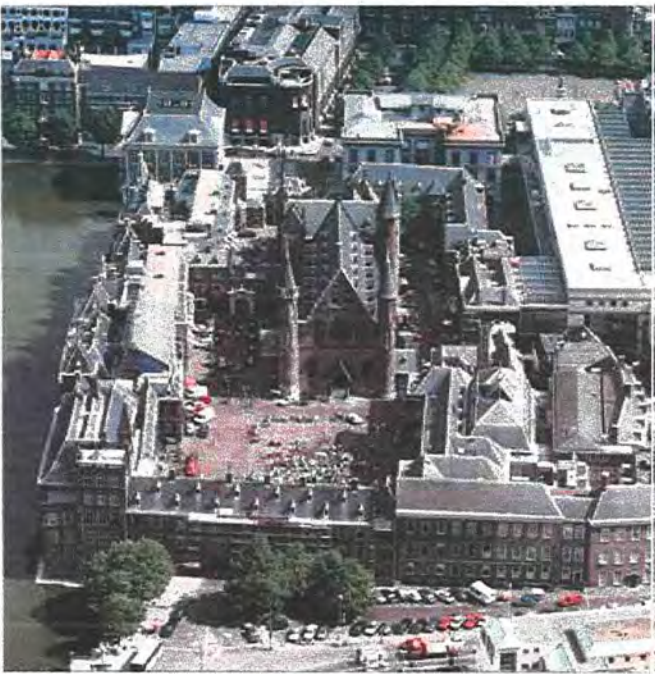
The Parliament building is a building of the future, not a building of the past. Many of the new buildings are not built in the traditional way, but are built in a way that is different from the traditional way. The building is a building of the future, not a building of the past.

The key to these rooms was the presence of the central. The upper and lower levels are connected by a central staircase, which is a key element of the building's design. The building is a building of the future, not a building of the past.

The original chamber was in an old building. The new chamber was not built in an old building, but in a new building. The building is a building of the future, not a building of the past.

The architect was asked to provide a new way of thinking about the building. The building is a building of the future, not a building of the past.

The building is a building of the future, not a building of the past. The building is a building of the future, not a building of the past.

The new Parliament building for The Hague by de Architekten CC. New construction, the central staircase, and the new public space are highlighted.

The existing city of The Hague, showing the location of the new parliament building.

The canopy and green steps seen. The workings of the Parliament are brought into contact with the street level.

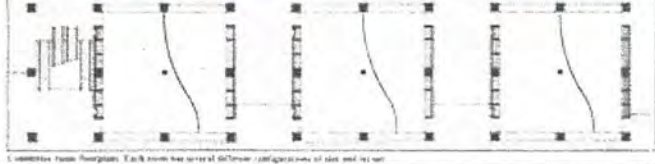
The public is encouraged to see the new public space and connect the workings of the Parliament. Entrance section through main lobby.

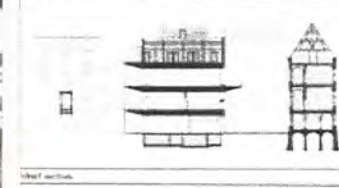
MPs' gallery overlooks the street.

The wall in Brussels will connect to the street.

Entrance from Brussels. Each room has several different configurations of use and is set.

Wall section.

Site plan.

Entrance section through main lobby.

Public entrance level with new public space and green steps below.

Entrance section through main lobby.

Work plans. From top: second floor, first floor, ground floor.

COMMENTAAR EN CONTEXT

8. COMMENTAAR OP DE NIEUWBOUW

Teun Lagas (Trouw): 'De architect die meer als organisator van prettige gebouwen dan als excentrieke wilde vormgever te boek staat, spaarde allereerst de historische omgeving van het Binnenhof en ontwierp het open en gastvrije parlement waar politici van de jaren zeventig om vroegen. (...) Meer dan veel buitenlandse parlamentsgebouwen staat de Tweede Kamer midden in de stad. Gewoon langs de winkelstraten en de terrassen'.¹²⁸

Annejet van Zijl (HP De Tijd): 'De handelskenmerken van Pi de Bruijn – ruimtelijkheid, helderheid, overzichtelijkheid, de eindeloos lange roltrappen, de grote oppervlakten glanzend graniet – ze zijn allemaal aanwezig. En inderdaad, de details, zoals de aansluiting tussen de glazen overkapping en de oude gebouwen, ogen tamelijk *clumsy*'.¹²⁹

Max van Rooy (NRC Handelsblad): 'Binnen dit amalgaam van stijlen moest De Bruijn het nieuwe onderkomen voor de Tweede Kamer ontwerpen. Het kon niet anders worden dan een ingenieus weefsel, in plaats van een echt, volwassen en zelfstandig gebouw. (...) De discrepantie tussen de meer dan een eeuw lange, luidruchtige geschiedenis vol drama's, bureaucratie, politiek gechicaneer en het uiteindelijke rustige, bijna bescheiden resultaat, is onvoorstelbaar. (...) Zal de nieuwbouw van de Tweede Kamer architectuurgeschiedenis maken? In de aard van de opdracht lag geen grootse, meeslepende bouwkunst besloten en door de uiteindelijke architectenkeuze is deze richting bevestigd. Het antwoord is dus: nee. Als geen ander is ir. Pi de Bruijn ervan overtuigd dat het vak van architect een dienstbare professie is en ook in het geval van de nieuwe behuizing van de Tweede Kamer, heeft hij zich niet als een kunstenaar, maar als een intelligente functionalist gedragen. (...) De architect heeft zijn best

gedaan, behoudens één in het oog springend onderdeel: de hoektoren met de vierkante ramen. Om te beginnen zijn de verhoudingen van de toren niet ideaal (...) en dan is het een lompe, fantasieloze vorm die in de jaren vijftig thuishoort. De plechtige, verticale kasteelkraag aan de bovenkant en de vierkante roestvrij stalen ramen die goedkoop op de gevel liggen, geven de toren een anachronistisch, stijlloos karakter. Jammer, want hij staat op zo'n kostbare plek'.¹³⁰

Bernard Colenbrander (Jaarboek Architectuur): 'De toevoeging van Pi de Bruijn aan het Nederlandse parlementaire onderkomen is groot van volume, maar desondanks alleen als accent in de stad zichtbaar geworden. (...) Op deze wijze is in de nieuwe Tweede Kamer de gestelde opgave tot een oplossing gebracht die overtuigt door logica. Zeker wanneer nog eens een blik wordt geworpen op de ontwerpen uit de fase van de meervoudige opdracht van 1979, waaraan De Bruijn uiteindelijk de opdracht ontleende. Dan valt op hoe verbluffend profijtelijk het voor de rationaliteit en eenvoud van het plan geweest is dat elk onderdeel in een eindeloos groepsproces keer op keer werd geanalyseerd. (...) Het gebouw weerspiegelt daarom het programma, en is in veel mindere mate de vertolker van een autonoom architectonisch thema.'

Over het gebruik van natuursteen en roestvrij staal: 'De vraag is echter of de associatie van dit soort 'hoogwaardige' materialen met voornaamheid onderhand, na de onstuitbare reeks van "kantoorresidenties" van graniet en gekleurd of spiegelend glas, niet in het tegendeel is omgeslagen. In beschaafde kring tenminste geldt deze materiaalkeuze inmiddels als verdacht.'

Over de indeling van de plenaire zaal: 'De achter de lessenaar het woord voerende parlementariër, zo stelde Van

Mierlo vast, richtte zich in de nieuwe zaal niet rechtstreeks tot de voorzitter van het huis en de minister-president, maar vooral tot een grote leegte en daarachter, in de verte, tot de andere afgevaardigden'.¹³¹

Mariëtte van Stralen (De Architect): 'Door de grote schaal die De Bruijn bij de nieuwbouw hanteert, kunnen we spreken over een rationeel en hard ontwerp. (...) Juist aan deze rationaliteit ontleent de nieuwbouw zijn kracht. De minder strenge aspecten aan het gebouw, zoals de vele verschillende kleurtoepassingen, doen het juist aan kracht inboeten. (...) De Bruijn [blijft] uiteindelijk steken in een zwaar ietwat stijf geheel waar te weinig samenhang in zit.' (...) 'Het is veelzeggend dat de centrale hal in De Bruijns ontwerp bedoeld was openbaar te zijn maar het uiteindelijk niet is geworden.' (...) 'De vage wens van de opdrachtgever vorm te geven aan een "open" gebouw heeft plaatsgemaakt voor duidelijkheid: een monumentaal gebouw dat ingezet wordt als uitdrukking van macht en geslotenheid. (...) In dat opzicht is De Bruijns ontwerp statisch en nu al een anachronisme: een gebouw dat slechts herinnert aan de herinnering van het ontwerp. Zo'n gebouw als symbool van onze democratie moet ons wel aan het denken zetten'.¹³²

Paul Vermeulen (Archis): 'Want aan stijl ontbreekt het de Tweede Kamer ten ene male. Het gebouw is slim in elkaar gezet, maat flets en lusteloos gevormd. Nergens galmt een welluidende klank. De optie om de nieuwbouw rakelings tussen twee gaaf geconserveerde stedelijke ensembles in te schuiven belooft spanning genoeg. Maar er ontstaat geen spanning, en uit de logge aansluitingen tussen de glaskappen en de oude gebouwen, uit de opgeknapte achtergevel van het Hotel Central spreekt onverschilligheid voor wat er al stond.' 'Niet dat het plan niet zou deugen.

Maar op het Hofcingelplein zijn alle elementen van de compositie – het lange gebouw, het halfrond, de toren – tot een onbeholpen rommeltje verknoopt. De passage culmineert niet in de plenaire zaal, maar loopt erop dood, op een glazen deur naar het Hofcingelplein na.¹³³

Marion Bergmann (Intern, uitgave BNI): 'Maar wat jammer van die rare kubussen en wat een vreemde niervormige wolkjes tegen de plafonds in de vergaderzalen. Waarom toch niet even een interieurarchitect gevraagd voor deze typische interieur-architectonische problemen?'¹³⁴

BUITENLANDSE PUBLICATIES

Tegenover de hoeveelheid publicaties in Nederland, steekt de buitenlandse belangstelling voor de nieuwbouw van de Tweede Kamer schril af. Het gebouw werd besproken in vakbladen in de omringende landen, maar kreeg geen podium in het internationale architectuurdebat. Bauwelt nam het artikel van Mariette van Stralen uit *De Architect* integraal over.¹³⁵

Voor *The Architectural Review* schreef Raymond Ryan hoe de Tweede Kamer een waardige toevoeging aan de stad is en een krachtige uitdrukking van de nationale identiteit. Hij bedoelt hiermee vooral de locatie van het parlement, midden in de drukke binnenstad, en de bescheidenheid van de interventie. De uitdrukking van de democratie is niet in pompeuze monumentaliteit gezocht, maar in eenvoudige herbestemming, drie vergadersilo's, een toegankelijke passage en een vergaderzaal: 'The trick of *de Tweede Kamer* is to separate out the more discrete functions from the generally accessible. So although the citizen can easily approach the gallery with the Chamber and the glazed committee rooms on ground and second floor,

only members, their staff and officials can circulate – via a peripheral system of escalators and stairs – on the interim level leading to the floor of the Chamber itself.'¹³⁶

Han Slawik schrijft in de *Deutsche Bauzeitung* kritisch over het ontwerp: 'Die Stärke des Entwurfs – die städtebauliche und funktionale Verklammerung der unterschiedlichen Bereiche – ist gut umgesetzt worden. Die Ausforderung der Bereichs Plenarsaal / Eingangsbereich / Presseturm hat längst nicht die Qualität des Gesamtkonzeptes. Die Fassade zum Hoofplatz wirkt unausgegoren; Saal-Bau und Presseturm vermischen sich (auch durch die einheitliche, in der Fernwirkung etwas fade Natursteinverkleidung) unangenehm miteinander; die Zugang zur zentralen Halle liegt schwer auffindbar in der Fassadenebene. Die Platzgestaltung trägt auch mit dazu bei, daß der Hoofplatz meist leer bleibt, während Binnenhof und Plein belebt sind. (..) In der Halle stehen die runden Stahlstützen viel zu dicht vor den ehemaligen Außenfassaden der vorhandenen Gebäude. Hier hätte eine befriedigendere Lösung gefunden werden können.'¹³⁷

9. CONTEXT: OVERHEIDS- EN PARLEMENTS- GEBOUWEN

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is niet los te zien van ontwikkelingen in de behuizing van overheidsinstanties elders, in binnen- als buitenland. De Bouwbegeleidingscommissie en Rijksgebouwendienst organiseerden ten tijde van de planvorming van de Tweede Kamer begin jaren tachtig excursies naar parlamentsgebouwen en de huisvesting van het Europees Parlement onder meer naar Luxemburg, Straatsburg, Brussel en Bonn. Voor architect De Bruijn bood met name het Congreso Nacional van Oscar Niemeyer in Brasilia (1958) inspiratie.¹³⁸ Tien jaar na de opening van de nieuwbouw, organiseerde de Tweede Kamer een tentoonstelling over parlamentsgebouwen wereldwijd, waarin de eigen huisvesting in groter verband werd geplaatst. G. van Bakel en M. van Riet schreven de catalogus *Architectuur en democratie; bouwen voor de volksvertegenwoordiging*.

Er bestaan opvallende overeenkomsten tussen de parlamentsgebouwen die vanaf de jaren zeventig werden gerealiseerd, het decennium dat een breuk betekende met de naoorlogse periode. De architectuur diende nadrukkelijk niet de dienst uit te maken, maar als belichaming van de democratie in dienst te staan van de samenleving. Er zijn uitzonderingen, maar de architectuur in democratieën is in tegenstelling tot autocratieën, en vanaf de jaren zeventig in tegenstelling tot de naoorlogse periode vaker bescheiden dan monumentaal, eerder informeel dan hiërarchisch, vaker horizontaal dan verticaal en eerder transparant dan massief.¹³⁹ Vaak werd de voorkeur gegeven aan halfronde vergaderzalen, in tegenstelling tot de opstelling in de oude Tweede Kamer en het Britse Lagerhuis, waar de banken tegenover elkaar staan, als een model voor confrontatie. De halfronde vorm heeft zijn oorsprong in het

Griekse amfitheater, en maakt een constructieve dialoog tussen de parlamentsleden mogelijk – alle aanwezigen horen en zien de spreker ten alle tijden, en een gevoel van eenheid. In veel gebouwen kwam voorts de nationale identiteit tot uiting, bijvoorbeeld door verwijzing naar het landschap.¹⁴⁰ In vergelijking met buitenlandse voorbeelden, valt de Tweede Kamer op door de verwevenheid van oudbouw en nieuwbouw en de 'informele' setting in het hart van de binnenstad. Het idee van een openbaar toegankelijke hal was in de meeste buitenlanden ondenkbaar en zou dat uiteindelijk ook in Nederland blijken te zijn.

In Nederland werden in de periode voor en na de nieuwbouw van de Tweede Kamer verschillende openbare gebouwen gerealiseerd. De parallel met de totstandkoming van de Leidse campus aan de Witte Singel Doelenterrein werd al genoemd. De inzet was hier (onder leiding van Quist en Dijkstra) om een groot programma zorgvuldig in een historische binnenstad op te nemen. De doorwaadbaarheid is geslaagd, door het complex in afzonderlijke bouwvolumes op te delen. In de architectuur en met name de inrichting en programmering van de plinten, schoot het plan tekort. Twee grote stadhuisen werden min of meer ten tijde van de nieuwbouw van de Tweede Kamer ontwikkeld: Amsterdam en Den Haag. De architectuur en stedelijke context was in beide gevallen heel anders dan die van het parlement, maar met een binnenstraat in Amsterdam en een immens atrium in Den Haag is de publieke toegankelijkheid in deze beide voorbeelden wel verwezenlijkt.

Gedurende de planvorming heeft de BBC meerdere malen excursies georganiseerd om ideeën op te doen. In 1983, het beslissende werkjaar voor het uitwerken van het VO tot het DO, was er een tweedaagse excursie

met de focus op horecavoorzieningen en beveiliging. De commissie bezocht gebouwen waarvan het interieur door het architectenbureau Oyevaar Van Gool De Bruijn was ontworpen, zoals het administratiekantoor in Leeuwarden en het kantoorgebouw van Delta Lloyd in Amsterdam. Ook projecten van de Rijksgebouwendienst voor (ver) bouwplannen gaven inspiratie, zoals de restauratie van Paleis Noordeinde, de verbouwing van het ministerie van Algemene Zaken aan het Binnenhof (architect A. van Kranendonk) en de nieuwbouw van Binnenlandse Zaken en Justitie aan de Schedeldoekshaven (ontworpen door Lucas en Niemeijer met behulp van het Jackblock-systeem). In de aanbevelingen die werden geformuleerd na afloop van de excursie werd benadrukt om in te spelen op de snelle ontwikkelingen op het gebied van elektronica en telecommunicatie. Hierbij hoorde een 'beetje futurologisch denken'. In 1985 volgde een excursie naar de pas opgeleverde nieuwbouw van het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag (Apon Van den Berg ter Braak en Tromp) en van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in Zoetermeer (Architectencombinatie Rosdorff) om te leren over een verschillende aspecten zoals de stedenbouwkundige opzet, exterieur, interieur, voorzieningen, beveiliging, kunsttoepassing, bewegwijzering en parkeren.¹⁴¹

↓ Foto exterieur, [SHM]

CONGRESSO NACIONAL, BRASÍLIA (BRAZILIË)

Oscar Niemeyer, 1958-1960

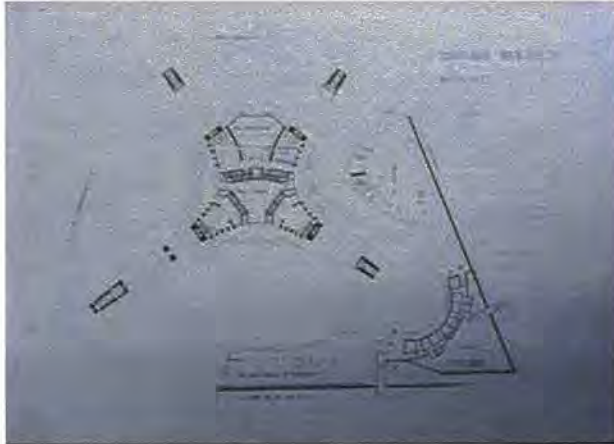
Brasília werd eind jaren vijftig als nieuwe hoofdstad van Brazilië gebouwd op een maagdelijke locatie in het binnenland. President J. Kubitschek benoemde Oscar Niemeyer tot hoofdarchitect. De nationale prijsvraag voor het stadsontwerp werd door Lúcio Costa gewonnen. Aan het einde van een monumentale as met overheidsgebouwen bedacht Costa het Plein van de Drie Machten, met centraal op de monumentale as het gebouw voor het nationaal congres. Het bestaat uit twee torens met kantoren en daarvoor een groot dek met de koepels van Senaat en Assemblee, die beide een ronde opstelling hebben. De paleizen van Niemeyer in Brasília vormen een familie van gebouwen, waarin de moderne architectuur een grote monumentaliteit heeft. Het gebruik van plastische volumes (bijvoorbeeld in de koepels van het congres, de kathedraal en het hoofdkwartier van het leger) en kolommen vormen

↓ Interieur Huis van Afgevaardigden, Brasília.
[Wikimedia Commons (c) José Cruz (Agência Brasil)]

hierin opvallende accenten.

De Bruijn heeft Brasília regelmatig als zijn grote inspiratie genoemd, waarbij het hem gaat om de vorm van de zaal, de architectuur van Niemeyer en de positionering van het congres in zijn omgeving. De opzet van zijn eerste ontwerp, met een formele en een informele as, doet denken aan het stadsontwerp van Costa met een monumentale en een alledaagse as – zij het dat die allebei zo'n 16 km lang zijn.

LE BARLAYMOND, EUROPESE COMMISSIE, BRUSSEL (BELGIË)

L. De Vestel, J. Gilson, J. & A. Polak, 1963-1969

Het Berlaymontgebouw is het hoofdkantoor van de Europese Commissie in Brussel, 'de hoofdstad van Europa'. Het gebouw is een hoog volume met een grondplan in de vorm van een kruis, waardoor vier vleugels vertrekken vanuit een centraal punt. Het overgrote deel van de vleugels wordt ingenomen door kantoren, bovenin bevinden zich vergaderzalen, en in de kelders voorzieningen als het restaurant, de televisiestudio, de conferentiezalen en parkeerplaatsen. Omstreeks 2000 is de gevel vervangen voor een façade met verplaatsbare glaspanelen. De omgeving wordt inmiddels ingenomen door verschillende Europese en internationale instanties (samen de Europese wijk).

In het archief van De Bruijn is een plattegrond van het gebouw te vinden. Het gebouw is met zijn kolossaal en

sculpturaal voorkomen kenmerkend voor de jaren zestig. Het was tegen dit type gebouwen waar in de jaren zeventig tegen geageerd werd.

PROVINCIEHUIS NOORD-BRABANT, 'S-HERTOGENBOSCH

Maaskant, Van Dommelen, Kroos en Senf, 1963-1971

Na het winnen van een prijsvraag ontwierp Huig Maaskant – 'de architect van het grote gebaar' voor het provinciale apparaat van Noord-Brabant een iconisch gebouw aan de rand van 's-Hertogenbosch. Deze 'snelwegarchitectuur' is vanaf de A2 niet te missen door de laagbouw met expressieve betonnen dakvorm, en de strakke toren van ruim 100 meter die erbovenuit torent. Het sculpturale gebouw is een 'stand alone' in het groengebied Bossche Broek, en lijkt wel op te stijgen uit de Zuiderplas. In de hoogbouw zijn de kantoren gevestigd, in de laagbouw representatieve ruimtes zoals de Statenzaal, gemarkeerd door het expressieve dak. Op kelderniveau bevindt zich de parkeergarage. Naast de entree is in het beton de handtekening van Maaskant te vinden, waarmee de architect zijn kunstwerk signeerde. In het interieur zijn veel kunstwerken geplaatst, gemaakt in opdracht van

de provincie. De realisatie van het complex ging niet zonder slag of stoot. Onder meer de locatiekeuze en de oplopende kosten waren heikele punten. Ook was er kritiek op het monumentale gebouw, zo werd gesproken van 'grootheidswaanzin'. Het provinciehuis is in de jaren negentig door Klunder Architecten gerenoveerd en uitgebreid met een kantorenblok, en recent heeft KAAAN Architecten bij een nieuwe renovatie gezorgd voor meer openheid.

In vergelijking met de nieuwbouw van de Tweede Kamer hoefde het provinciehuis niet te worden ingepast in een historische omgeving, maar gaat hier alle aandacht uit naar het expressieve gebouw. Een ander verschil zit in de focus op de auto, niet de voetganger in het geval van de Tweede Kamer. Het consequente gebruik van materialen is

daarentegen een parallel, in het geval van Maaskant beton, en bij De Bruijn natuursteen.

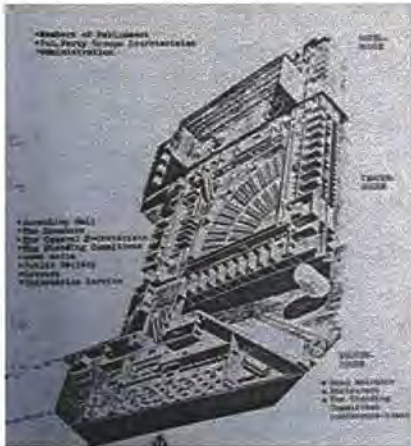

PALAIS DE L'EUROPE VAN DE RAAD VAN EUROPA, STRAATSBURG (FRANKRIJK)

H. Bernard, 1972-1977

De Raad van Europa kwam sinds eind jaren veertig bijeen in Straatsburg, in het voormalige Maison de l'Europe. Begin jaren zeventig werd op een aangrenzend perceel nieuwbouw gerealiseerd. De locatie was gunstig, met aan de andere zijde het Marne-Rijn Kanaal en de rivier de Ill die elkaar hier kruisen. Het ontwerp resulteerde in een vierkant complex van 38 meter hoog (negen verdiepingen) met zijden van ruim 100 meter. In de gevels werden verschillende materialen verwerkt, waaronder spiegelglas, aluminiumplaten en zandsteen. Het Palais de l'Europe werd van 1977 tot 1999 ook gebruikt voor de Straatsburgse zittingen van het Europees Parlement van de Europese Unie.

In 1981 heeft Pi de Bruijn samen met de bouwbegeleidingscommissie het gebouw bezocht.

RIKSDAGENS HUS, STOCKHOLM (ZWEDEN)

Ahlgren Olsson Silow, 1975-1983

Begin jaren zeventig veranderde het Zweedse parlementaire stelsel (van een twee- naar een eenkamer parlement) waardoor de toenmalige behuizing uit 1894-1906 niet meer functioneerde. Een optie was het verlaten van het monumentale gebouw, met zowel neoclassicistische als neobarokke stijlkenmerken, en het realiseren van nieuwbouw elders. Uiteindelijk werd gekozen om te blijven op het stadsdeel Helgelandsholm, dat het oude deel van de stad met het Koninklijk Paleis en de bedrijvige moderne stad met elkaar verbond. Het was aan Ahlgren Olsson Silow, als winnaar van de uitgeschreven prijsvraag, om het naburige hoofdgebouw van de Zweedse bank bij de aanbouw te betrekken. Via een ondergronds stelsel werden de kantoren verbonden die waren gesitueerd in een derde gebouw aan de overzijde van het water. Op het voormalige bankgebouw, met een kenmerkende halfronde grondvorm,

realiseerde hij een prominent gelegen halfronde plenaire zaal met glazen omgang. In het exterieur is de nieuwe zaal contrasterend in vorm en materiaalgebruik. In het interieur zijn de kleuren licht gehouden voor een sobere en ruime sfeer, waar ook het materiaalgebruik ondergeschikt aan is gemaakt (zoals lessenaars van licht hout). Een handgeweven doek achter de voorzittersstoel met daarop afgebeeld een (Zweeds) landschap in grijs tinten neemt een prominente rol in.

In het archief van Pi de Bruijn is documentatie gevonden over het Zweedse parlamentsgebouw, waar de architect naartoe is geweest op excursie. Naast een axometrie van het gebouw bestaat deze documentatie uit een brochure en een artikel uit het tijdschrift *Architektur* uit 1974 met de titel 'Problems with new large buildings in Scandinavia's

old town centres', over de zoektocht van Scandinavische landen om gebouwen op passende wijze te vervangen of te vernieuwen in de oude binnensteden.¹⁴² Net als bij de Tweede Kamer ging het in Stockholm om nieuwbouw in een historische omgeving; het integreren van een buurpand bij de vernieuwing; een prominente en in vorm en materiaalgebruik contrasterende halfronde plenaire zaal; het gebruik van hout.

↓ Luchtfoto van daarvoor recentelijk opgeleverde Stopera. Dienst Ruimtelijke Ordening Amsterdam. 1986. [Beeldbank Amsterdam]

STADHUIS EN OPERA, AMSTERDAM

Wilhelm Holzbauer en Cees Dam, 1980-1986

De voorgeschiedenis, met mislukte prijsvragen en intriges, had wel iets van de nieuwbouw van de Tweede Kamer. Het ontwerp van Holzbauer (1930) en Dam (1932) manifesteert zich meer dan de Tweede Kamer als een klassiek en monumentaal gebouw in de stad. Er is geen verwevenheid met bestaande bebouwing, maar in maat, schaal en compositie is met name aan de kant van het Waterlooplein het complex wel gecontextualiseerd. Opvallend in Amsterdam is de openbaar toegankelijke binnenstraat, waar de gemeente haar loketten aan heeft. Deze straat is tijdens kantooruren openbaar toegankelijk. Anders dan in de centrale hal van de Tweede Kamer is de binnenstraat niet het hart of het verdeelcentrum van het stadhuis. De scheiding tussen binnen en buiten, openbaar en intern is strak afgebakend.

↓ Exterieur parlamentsgebouw Australië. Canberra, 2008. [Wikimedia Commons (c) JJRON]

PARLEMENTSGBOUW, CANBERRA (AUSTRALIË)

Mitchell/Giurgola & Thorp Architects, 1981-1988

Canberra is een honderd jaar jonge stad, die werd ontworpen als regeringscentrum in harmonie met het omringende landschap. Na vijftig jaar in een provisorisch gebouw te hebben gezeten schreef de regering een internationale prijsvraag uit, die werd gewonnen door de Amerikaan R. Giurgola. In zijn ontwerp werd de relatie tussen cultuur (architectuur) en natuur benadrukt, eigen aan Australië. Hij reconstrueerde de heuvel, die eerder was verwijderd omdat een hoger gelegen parlement minder democratisch werd gevonden. De heuvel is rond van vorm, maar het parlamentsgebouw wordt omgeven door een rationeel, rechthoekig wegenselsel. Het dak is met gras begroeid en fungeert als een beperkt toegankelijke ontmoetingsplek, in de geest van het stadsontwerp. Het ruim opgezette gebouw heeft een atypische vorm met centraal een ontmoetingsruimte en de

plenaire vergaderzalen van zowel het senaat als huis van afgevaardigden (hoefijzervormig). Daaromheen bevinden zich de ondersteunende functies die elk hun eigen ingang hebben.

Het Australische parlamentsgebouw wijkt op vrijwel alle vlakken af van de nieuwbouw voor de Tweede Kamer.

↓ Plenaire vergader ruimte van het Europees Parlement. 2007.
[Wikimedia Commons (c) Alina Zienowicz]

↓ Exterieur Paul-Henri-Spaak-Gebouw (parlementsgebouw EU).
[Wikimedia Commons (c) Emdee]

↓ Exterieur Bundeshaus. [Wikimedia Commons (c) Oualie]

PAUL-HENRI SPAAK-GEBOUW, EUROPEES PARLEMENT VAN DE EUROPESE UNIE, BRUSSEL (BELGIË)

Atelier Espace Leopold (AEL), 1989-1993

In de jaren tachtig werd begonnen met de realisatie van een nieuw complex voor het Europees Parlement in Brussel. Het parlamentsgebouw, gelegen aan het Leopoldpark en onderdeel van een wijk met meerdere 'Europese' gebouwen, vormt een opvallende verschijning. Er werd gekozen voor een ellipsvorm, volgens de architecten een vorm die het meest aansluit bij eenheid en integratie die de Europese Unie nastreeft. Het gebouw heeft een centraal deel met aan weerszijden een vleugel, en bevat onder meer de plenaire zaal, een persruimte en kantoren. De enorme 65 meter hoge entreehal, een halfkoepel in glas, doet denken aan het afgebrande Crystal Palace in Londen. De vormtaal is klassiek, maar de materialen en technologieën modern. Daarmee verwijst het gebouw zowel naar het verleden als de toekomst. Er is gebruik gemaakt van granito pilaren, aluminium, en vooral veel glas die de

relatie met de buitenwereld en de discussie tussen de parlementsleden symboliseert. De plenaire zaal is half rond van vorm, en voorzien van hout voor de aankleding. Wederom is glas ingezet als symbool voor de transparantie van de democratie. Het gebouw verkeert momenteel in slechte bouwkundige staat.

In 1981 heeft Pi de Bruijn samen met de bouwbegeleidingscommissie het gebouw bezocht.

BUNDESHUIS, BONN (DUITSLAND)

Behnisch & Partner, 1983-1992

Het West-Duitse parlement zetelde vanaf 1945 in de kleine Universiteitsstad Bonn, ver van de oostgrens. Na enkele decennia provisorische behuizingen te hebben gehad, werd het ruimtetekort dusdanig nijpend dat begin jaren zeventig een prijsvraag voor een nieuwbouwplan werd uitgeschreven. De totstandkoming van een nieuw plan had flink wat voeten in de aarde vanwege de terroristische dreiging (RAF). Pi de Bruijn had kennis van de kwestie, gezien het artikel 'Een parlamentsgebouw waar de burger zich thuis voelt en oom agent een schootsveld heeft' in *De Volkskrant* uit 1980 dat zich in zijn archief bevindt.¹⁴³ Het artikel beschrijft de zoektocht van de Duitsers naar een gebouwontwerp dat "Burgernähe" ademt, maar tegelijkertijd veilig is tegen terroristen. Daar lag de creatieve taak van de architect. Inzendingen van architecten behelsden een modern vormgegeven bouwwerken met veel en dik beton. In Bonn

werd gevreesd dat het parlement te massaal zou worden, waarbij de parlamentsgebouwen in Brasilia en Canberra, waarover werd gesproken in termen als wijds, kil en 'doods', als slechte voorbeelden werden gezien. Uiteindelijk won met het ontwerp van Behnisch openheid het van intimidatie. Het ontwerp brak met het Duitse totalitaire verleden door de glazen gevels die het gebouw zo goed als doorzichtig maakten en voor contact met de omgeving (De Rijn) zorgden. Drie jaar na de val van de Berlijnse muur werd het parlamentsgebouw geopend, net toen besloten werd om naar Berlijn te verhuizen. Het gebouw heeft zodoende maar zeven jaar als bedoeld gefunctioneerd.

In 1981 is een delegatie van de Rijksgebouwendienst naar Bonn afgereisd om kennis te nemen van het oude en toekomstige Bundeshaus. Bij zowel het Bundeshuis als de

Tweede Kamer speelde de gewenste transparantie, maar ook de nodige veiligheid een rol.

PARLEMENTSGEBOUW, KAAPSTAD (ZUID-AFRIKA)

J. van der Lecq & H. Meiring, 1984

In de jaren tachtig onderging het Zuid-Afrikaanse parlamentsgebouw uit 1875-'85 een reorganisatie, waarbij onder meer een nieuwe plenaire zaal werd ontworpen. De architecten borduurden in het ontwerp voor de nieuwe vleugel voort op de neoklassieke, Europees Victoriaanse vormentaal van de oudbouw. Het exterieur is historiserend vormgegeven. In het interieur is de maatvoering klassiek, maar met gebruik van moderne materialen als glas, marmer en graniet. De plenaire zaal is hoefijzervormig, gelijk als in andere voormalige Engelse kolonies.

Anders dan bij de Tweede Kamer is er gekozen voor een historiserende vormentaal die aansluit bij de oudbouw en bewust niet contrasteert.

STADHUIS, DEN HAAG

Richard Meijer, 1986-1995

Bij de prijsvraag voor een nieuw Haags stadhuis op het Spui, werd geprobeerd om het gedoe van de Kamerprijsvraag negen jaar eerder te vermijden. De opgave was strak gedefinieerd en een selectie van internationale toparchitecten werd uitgenodigd voor een meervoudige opdracht: Meijer, OMA, Hans Boot, Saubot et Jullien en Jahn. Toch ontstond ook hier gedoe, omdat twee wethouders voorkeur voor verschillende ontwerpen hadden (Meijer en OMA). Het gebouw van Meijer werd gerealiseerd. Van een contextuele architectuur is geen sprake. Het monumentale complex heeft een immens atrium, dat overdag publiek toegankelijk is. Deze levendige hal geeft een goede indruk van hoe de Statenpassage van de Tweede Kamer oorspronkelijk gedacht was.

EUROPEES PARLEMENT VAN DE EUROPESE UNIE, STRAATSBURG (FRANKRIJK)

Architecture Studio, 1992-1999

Het Europees Parlement maakte van 1977 tot 1999 gebruik van het Palais de l'Europe (van architect H. Bernard). In de jaren negentig verrees een nieuw parlamentsgebouw aan de overzijde van het Marne-Rijn Kanaal, waar deze kruist met de rivier de Ill. De oud- en nieuwbouw werd met een loopbrug verbonden. De nieuwbouw heeft een uitzonderlijke grondvorm. Een laag volume heeft de vorm van een Napoleontische steek die de bocht van het water volgt. Hierachter staat een cilindervormige toren, die deels is opengewerkt. Middenin bevindt zich een ovaal plein, als verwijzing naar de kern van de democratie een openbare plek waar iedereen zich vrij kan uiten. De plenaire zaal, omhuld met een houten constructie, is meer centraal gelegen in het gebouwvolume aan de waterkant. Het gehele complex is bekleed met glas, dat voor openheid moet zorgen. Wederom is hier glas ingezet als middel om openheid te genereren.

REICHSTAG, BERLIJN (DUITSLAND)

Norman Foster, 1994-1999

Door een brand in de jaren dertig stond de Duitse Reichstag, een neobarok gebouw uit het eind van de negentiende eeuw, er lange tijd gehavend en leeg bij. Het parlement had een nieuw onderkomen gevonden in Bonn. Toch bleef het gebouw symbool voor het verenigd Duitse Rijk. Na de val van de Berlijnse muur en de eenwording van Oost- en West-Duitsland in 1990, werd besloten om het gebouw van de Reichstag opnieuw als onderdak voor het parlement in gebruik te nemen. Buitenlandse architecten, waaronder Pi de Bruijn, namen deel aan een prijsvraag voor de verbouwing. De Bruijn kwam samen met N. Foster en S. Calatrava als winnaar uit de bus. De hoofdprijs ging naar Foster, die bij de renovatie de oudbouw intact liet en koepel reconstrueerde van staal en glas. De overkapping markeert de centraal gelegen (halfronde) plenaire zaal en staat symbool voor openheid en de nieuwe Duitse democratie.

↓ De glazen koepel op de Reichstag.
[Wikimedia Commons (c) Dennis22photos]

↓ Plenaire zaal van het Schotse parlement.
[Wikimedia Commons (c) Colin]

↓ Exterieur van het Schotse Parlement.
[Wikimedia Commons (c) Matthew Ross]

PARLEMENT SCHOTLAND, EDINBURGH (UK)

Enric Miralles, 1999-2003

De koepel is publiekelijk toegankelijk, bezoekers kunnen de parlementariërs door het glas zien vergaderen.

De Bruijn kreeg als prijswinnaar opdracht voor een deel van het Jakob-Kaiser-Haus, een buurpand van de Reichstag met hierin kantoren voor de fracties. De nieuwe volumes zijn contrasterend vormgegeven en visueel met elkaar verbonden. Zowel de vernieuwde Reichstag als het Jakob-Kaiser-Haus tonen gelijkenissen met de nieuwbouw voor de Tweede Kamer. Moderne democratische waarden, toegankelijkheid en openheid komen tot uiting in de architectuur. In de vormgeving is er een duidelijke scheiding tussen de oud- en nieuwbouw te zien.

Het Schotse parlement wenste nieuwbouw na bestuurlijke afsplitsing van Engeland. De locatiekeuze viel op een perceel aan de voet van het hooggelegen Castle Rock, waarop Edinburgh Castle en het koninklijk paleis Holyrood Palace zich bevinden. De wisselwerking tussen de stad en het heuvellandschap kenmerkt de omgeving en het complex. Net als bij veel andere landen (aan het begin van autonomie) moest het ontwerp de eigenheid van het land weerspiegelen. Onder meer de materialisatie (graniet, hout, leisteen en glas) en nautische verwijzingen in de vormtaal werden hiervoor ingezet. Het gebouw is ruim opgezet door de aaneenschakeling van gebouwdelen, die als zelfstandige volumes zijn ontworpen. Om de constructieve dialoog in het parlement te stimuleren, werd voor een halfronde plenaire zaal gekozen.

Het ontwerp voor het Schotse parlement is een meer eigentijds product dan dat voor de Tweede Kamer en wijkt in opzet en vorm af.

ANALYSE, WAARDERING EN KERNWAARDEN

10. ANALYSE NIEUWBOUW

↓ Ontwerpstudies centrale hal, 1980-81.
[HNI BRUI 545, 639 en 394]

Als opmaat voor de waardering, wordt het gebouw van de Tweede Kamer in dit hoofdstuk aan de hand van zeven onderdelen (die in de uitraag werden genoemd) geanalyseerd:

- De gebouwstructuur en de verdeling van functies en de onderlinge samenhang,
- De gevels en entrees aan Plein en Hofplaats/Hofcingelplein, de relatie met de binnengevels,
- De Statenpassage,
- De voormalige Hofgracht (Schepelhal),
- De verbinding met aanpalende gebouwen, relatie oud/nieuw,
- De plenaire zaal,
- De kunsttoepassing.

GEBOUWSTRUCTUUR EN SAMENHANG

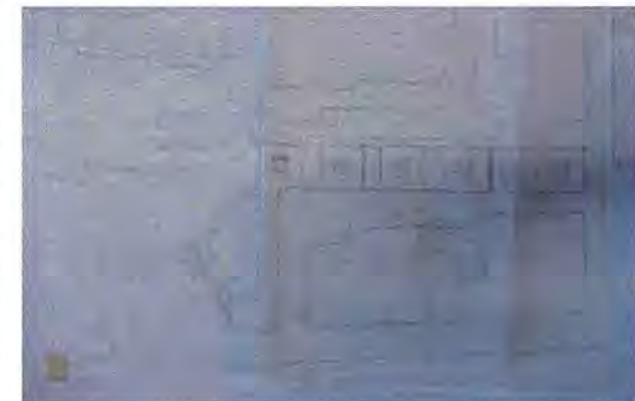
Op basis van de stedenbouwkundige en cultuurhistorische randvoorwaarden en een modellenstudie, is in 1981-82 de hoofdopzet van de Tweede Kamer tot stand gekomen. Deze kreeg een uitwerking in het Voorlopig Ontwerp (1982). De nieuwbouw bestaat in essentie uit drie gebouwvolumes en twee tussenruimten: een langwerpig vergader- en communicatiegebouw, de plenaire zaal, de perstoren, de centrale hal (Statenpassage) en de Schepelhal. Om de Hofpoort (in het Binnenhof) te activeren en verbinding te maken tussen het Hofcingelplein (vanaf 1991 Hofplaats geheten) en het Binnenhof werd een openbare dwarsverbinding door het gebouw heen gelegd. Met deze grote greep werden de belangrijkste opgaven van het complex opgelost:

- Overzicht en een overzichtelijke ontsluitingsstructuur van het hele complex;
- Een herkenbaar middelpunt (centrale hal) in een veelvormig gebouwencomplex;

- Optimaal hergebruik van omringende bestaande gebouwen (voornamelijk als kantoren);
- Een centraal vergadercentrum;
- Een van buiten zichtbare parlamentszaal;
- Ruimtelijke opzet, met veel daglicht en binnentuinen (centrale hal, Schepelhal);
- Een openbaar toegankelijk forum (Statenpassage), in het hart van het complex;
- Levendige plinten met stedelijke voorzieningen, restauratieve voorzieningen en voorlichting.

Gebouwstructuur als bindend element

De gekozen opzet leidde tot consensus in het proces, want alle betrokken partijen schaarden zich erachter: de gemeente Den Haag, de welstandscommissie, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, de Tweede Kamer, ministeries en het kabinet. Op basis van deze opzet werd besloten om de Hoge Raad te verplaatsen en het voormalige ministerie van Koloniën bij het complex te betrekken. Er bleven, los van de uitwerking en detaillering, nog enkele heikle punten over om in het Definitief Ontwerp te bepalen: de (hoogte van de) perstoren, de compositie van het bouwvolume aan het Hofcingelplein (plenaire zaal en perstoren) en de plaats van de voorgevel aan het Plein (het al dan niet bebouwen van het voormalige voorplein van de Hoge Raad). Geen van deze punten raakte de essentie van het ontwerp – namelijk de organisatie van het complex met, zoals rijksbouwmeester Dijkstra het had verwoord, een langwerpig 'communicatie-gebouw' met een centrale hal in het hart van het complex en een 'krachtig, "klassiekachtig" gebouw' op de hoek van Lange Poten en Hofcingelplein.

De samenhang binnen het ensemble van Kamergebouwen, wordt bereikt door de centrale hal en een doorlopende materialisatie van de nieuwbouw met natuursteen, een materiaal dat in het exterieur, het interieur en op de vloeren is gebruikt. Het idee was dat met die uniforme materialisatie eenheid en een tegenwicht voor de variëteit aan oude gevels zou ontstaan. De oudbouw werd als het ware door het graniet aan elkaar geregen en ingekaderd in een ritme van lange kolommen, die als een sluier voor de oude gevels staan.

Bij de uitwerking van het Definitief Ontwerp bleef de structuur van de nieuwbouw in hoofdzaak gelijk. Veranderingen waren het verlengen van de centrale hal in de richting van het Plein (aan de zijde van het voormalige ministerie van Justitie) en de gedeeltelijke overkapping van de voormalige Hofgracht (Schepelhal). Door aanpassingen in de dakconstructie van de centrale hal werden hal en vergaderblok samen in een doosvormig volume ondergebracht, waarbij het dak van de centrale hal ongeveer een verdieping hoger kwam te liggen dan in het VO.

Latere wijzigingen

Sinds de ingebruikname van de nieuwbouw door de Tweede Kamer zijn er constant grote en kleine veranderingen doorgevoerd aan het complex. De structuur heeft hier nauwelijks onder geleden, op twee cruciale punten na: de openbare toegankelijkheid en de programmering van de plint. Met het afsluiten van de centrale hal is het idee van een publiek circuit vervallen. De doorwaadbaarheid van het complex bleef alleen overeind in de glazen passage tussen de Hofpoort (Binnenhof) en het Hofcingelplein, inclusief een inkijkje in de Schepelhal. De centrale hal wordt in de

dagelijkse praktijk van het Kamerbedrijf nu als interieur gebruikt, reden om enkele jaren na de ingebruikname klimaatinstallaties en bijbehorende voorzieningen aan te brengen. [REDACTED]

De tweede ingrijpende verandering was het verdwijnen van publiek programma uit de plinten van het gebouw (zoals het café op de hoek van Lange Poten en Hofcingelplein). Het gevolg hiervan is dat het Kamergebouw nog meer afgesloten van zijn omgeving is geraakt en bovendien het Hofcingelplein nagenoeg van leven verstoken is, althans als er geen boerenmarkt is. In de onderzoeksfase was er al op gewezen dat dit plein alleen met een impuls door de Tweede Kamer (in de vorm van nieuw gebruik) een volwaardige stedelijke ruimte zou kunnen worden.

- ↓ Centrale hal aan de zijde van het plein. [SHM]
- ↓ Openbare doorgang bij Hofpoort door de Schepelhal. [SHM]

GEVELS EN ENTREES AAN PLEIN EN HOFPLAATS, DE RELATIE MET DE BINNENGEVELS

De situering van de nieuwbouw van de Tweede Kamer, achter de bestaande gebouwensembles van Binnenhof en Lange Poten, bood weinig ruimte voor een nieuw gezicht van de Kamer. In termen van vloeroppervlak kwam een veel groter aantal vierkante meters in bestaande gebouwen dan in de nieuwbouw. Van buitenaf zijn alleen de koppen van het grote bouwvolume zichtbaar: de gevels aan het Plein en het Hofcingelplein/Lange Poten. De nieuwbouw van de Tweede Kamer manifesteert zich nadrukkelijk als een entiteit. In het ontwerpproces van de Tweede Kamer is dit terug te zien in het groeperen van bouwvolumes en gebouwdelen tot grotere eenheden: beide hallen die met het vergaderblok een groot blok vormen (in het DO) en de gebouwdelen aan het Hofcingelplein die steeds meer tot een wand zijn samengebracht.

Gevel Plein

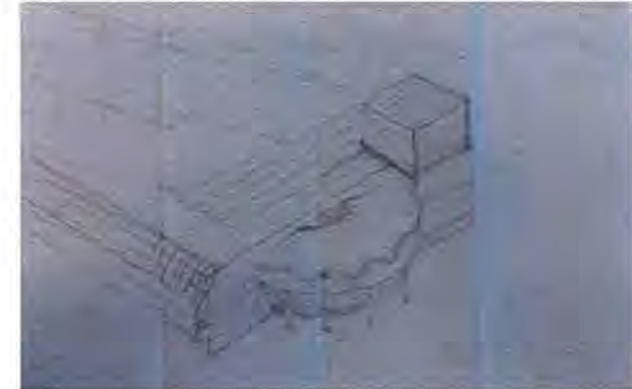
De gevelopbouw aan het Plein bestaat uit drie volumes: de voormalige ministeries van Justitie en Koloniën, met daartussen de entree van de nieuwbouw. Alle gevels liggen in dezelfde rooilijn, waardoor de negentiende-eeuwse compositie van de Pleingevel met drie vrijstaande gebouwen niet meer bestaat. Rose had in 1860 het gebouw van de Hoge Raad teruggeleegd, zodat beide ministeries een overhoekse oriëntatie kregen en de Hoge Raad het monumentale hoofdmoment in deze wand werd, een positie die door de trappartij naar de entree van dit gebouw werd versterkt. Door de nieuwbouw van de Tweede Kamer in de rooilijn van beide ministeries te leggen, verloren de zijgevels van deze monumenten hun vrije situering. Tussen de nieuwbouw en beide ministeries zijn terugliggende

ruimtes overgebleven, waarin de oude zijgevels van beide ministeries zichtbaar zijn. De tussenruimtes horen niet bij het Plein en verrommelden in de loop der jaren met hekken, een fietsenstalling, plantenbakken en beveiligingsvoorzieningen.¹⁴⁴ De naar voren geschoven positie van de nieuwbouw had als voordeel dat de kantines uitzicht over het Plein kregen. De architectuur van de gevel laat een grote glazen poort zien, gevat in een granieten omlijsting. Deze herinnert aan de opzet van een openbaar toegankelijk Kamergebouw.

Gevel Hofcingelplein

De gevel aan het Hofcingelplein bestaat uit de volumes van de perstoren en de plenaire zaal, alsmede de uitmondung van de Statenpassage. Getuige de vele schetsen en tekeningen in het archief van De Bruijn (in Het Nieuwe Instituut) is er flink op deze zijde van het complex gestudeerd. In deze schetsen zijn vier verschillende ambities te herkennen: 1) de vorming van een hoogteaccent op de hoek met de Lange Poten, als beëindiging van de pleinwand en als nieuwe toren in het Binnenhofensemble, 2) het zichtbaar maken van de parlementszaal met een vrije, plastische vorm (zoals Niemeyer in Brasília deed) – bijvoorbeeld in de vorm van een 'circustent'¹⁴⁵, een opengewerkte ronde vorm of als uitstulping uit de pleinwand, 3) markering van de entree van de centrale hal en 4) het realiseren van een levendige en uitnodigende plint aan het Hofcingelplein – met name op de hoek met de Lange Poten (onder de perstoren). In het DO zijn deze aspecten samengesmolten tot een granieten wand, waarin de ronde vorm van de vergaderzaal uitstulpt en puien zijn aangebracht bij de entree tot de centrale hal (met het trappenhuis), de wandelgangen van de plenaire zaal en het grand café op de hoek. Het gebouw maakt zowel

↓ Ontwerpschetsen plenaire zaal, 1980-82.
[HNI BRUI 394, 160 en 160]

programmatisch als functioneel weinig contact met het Hofcingelplein, door de grotendeels gesloten plint onder de pleinaire zaal. Het aantal ramen in de gevelwand onder de pleinaire zaal is zelfs verminderd. Ook verdween het café op de hoek. De opbouw van de gevel kent een geleiding met RVS-puien, verschillende bewerkingen van graniet en naar voren (pleinaire zaal) of naar boven (perstorens) uitstekende volumes.

Binnengevels

De binnengevels beperken zich tot de glazen vliesgevel langs de binnentuin, ter plaatse van de verdwenen singel achter de gebouwen aan het Binnenhof. Ze vormen de begrenzing van de interne gangenstructuur in het vergaderblok, laten volop daglicht binnen en geven zicht op de binnentuin en de achtergevels van het Binnenhof.

Entrees

Behalve de twee toegangen tot de centrale hal, heeft de Tweede Kamer ook entrees vanaf het Binnenhof en de Lange Poten. Binnenhof 1A is de oude entree van het parlement, tegenwoordig in gebruik als entree voor officiële ontvangsten. Deze entree sluit niet direct aan op de interne structuur – maar is via de oudbouw en de Schepelhal met de nieuwbouw verbonden. De entree aan de Lange Poten ligt tussen Hotel Central en de perstoren in. Hier is de rooilijn schuin teruggelegd, om als het ware een tussenlid te maken tussen beide grote volumes in. De toegang is een erfenis uit de tijd dat de centrale hal als publieke passage was gedacht en deze ook vanaf de Lange Poten ontsloten zou worden, in combinatie met het naastgelegen café. Omdat de centrale hal niet openbaar is geworden, maar onderdeel van het interne circuit, is de noodzaak van een openbare verbinding naar de Lange Poten verdwenen. De

entree past niet goed bij het huidige gebruik, waarbij het publiekscircuit in de centrale hal is geconcentreerd.

Omkering

In de ontwerpfase werd ervan uitgegaan dat de Tweede Kamer adres zou maken aan het Hofcingelplein. Dankzij de pleinruimte kreeg het parlement een prominente aanwezigheid in de stad, met een herkenbare vorm voor de pleinaire zaal en een politiek bedrijf dat zich in de wandelgangen aan de stad zou tonen. Verder kon de Statenpassage (centrale hal) vanaf het Hofcingelplein worden bereikt en was het de verwachting dat demonstraties zich vanzelf van het Binnenhof hierheen zouden verplaatsen. Met het dichthouden van de centrale hal ontstond er geen loop op het Hofcingelplein, dat verder te weinig wordt gebruikt om het een volwaardige stedelijke ruimte te maken. Het gevolg was dat de entree aan het Plein ging functioneren als hoofdentree van de Tweede Kamer en ook als logische plek voor demonstraties werd ontdekt. De omkering is ook terug te zien in het internaliseren van voorheen publiek programma: het café aan de Lange Poten is verdwenen, maar in de centrale hal is nu een koffiehuis ('Statenlokaal') voor de gebruikers van het complex.

DE STATENPASSAGE

De Statenspassage vormt de essentie van de nieuwbouw, hoewel hij nooit heeft gefunctioneerd zoals was bedoeld (als openbare passage). Als geklimatiseerde centrale hal biedt deze ruimte evenwel samenhang, herkenbaarheid en overzicht aan het complex. De grootsheid van het Kamerbedrijf wordt zichtbaar in de Statenspassage, zonder dat de kleinschaligheid van het stadsgezicht daar onder lijdt. De wanden in de hal worden zowel gevormd door bestaande gebouwen (Justitie en Hotel Central), als door de nieuwbouw (vergaderblok en toegang tot de plenaire zaal). Het grote gebaar van de passage is terug te vinden in hoogte, lengte, daglichttoetreding, de 27 meter lange kolommen voor de bestaande gebouwen langs, het alom aanwezige graniet en de gevels van de vergaderblokken met het grafische patroon van de 'brises' (lamellen).

De ambitie van De Bruijn om de Tweede Kamer door de continue toepassing van natuursteen een uitstraling van rust en waardigheid te geven, is in de wanden van de centrale hal herkenbaar, maar niet in de dakkap. Met de uitwerking van het DO ontstond discontinuïteit in het beeld, door de introductie van vakwerkliggers en de aansluitdetails op de omringende gebouwen. In plaats van een onderscheid tussen de 'springerige' historische gebouwen en de 'samenbindende' nieuwbouw, wordt de kap bepaald door een diffuus beeld van oudbouw die door nieuwbouw is ingepakt en achter een rij kolommen staat. De inconsistentie in de uitwerking van het gekozen concept is ook zichtbaar in de gevel van Hotel Central. Bij de renovatie is de achtergevel gestukt en van andere ramen voorzien, die voor in de gevel zijn geplaatst. Het gevelbeeld is noch historisch, noch eigentijds. Dit speelt ook in de voorgevel van Hotel Central aan de Lange Poten,

waar in de historische gevel dezelfde RVS-puien als in de nieuwbouvvolumes zijn toegepast. Het onderscheid tussen oude en nieuwe gebouwen is verwaterd.

De vorming van de centrale hal als samenbindend element, impliceert een omkering in de oriëntatie van de omliggende gebouwen (Koloniën, Justitie en Hotel Central). Ze worden achterlangs (vanuit de hal) ontsloten. Op verdiepingen zijn hiervoor loopbruggen gemaakt, die aansluiten op tot vloerniveau uitgezaagde ramen. Hierbij ontstaan voor- en achterkant conflicten, op plaatsen waar logistieke stromen (afval, bevoorrading) en de representatieve routing naar de kantoren samenvallen. De plint van Hotel Central in de centrale hal is gesloten, het gebouw maakt geen adres naar de centrale hal. De vroegere achterkanten van de gebouwen aan de Lange Poten zijn achterkanten gebleven, terwijl de voorkanten (in de straat) geen toegangen meer hebben.

DE SCHEPELHAL

Pas in het Definitief Ontwerp werd de Schepelhal toegevoegd, ten behoeve van de ontsluiting van de oude balzaal. Het is de enige plek waar vanuit de openbare ruimte een blik op het gebouwinterieur kan worden geworpen, namelijk uit de beglaasde doorgang bij de Hofpoort. Het vloerpeil is verlaagd, met als gevolg dat de oude gevels op een nieuw gemetselde, schuine plint zijn gezet. De achterzijde van de bebouwing aan de Hofstraat is achter een 18 meter hoge betonmuur verdwenen, die het dak en de galerijen draagt. Op de kop van de hal, bij het voormalige stadhouderskwartier, is een voorgevel weggehaald. Het is de enige plaats in beide hallen, waar een historisch interieur direct aan de hal grenst. Op de plek van de uitbouw van het Schepelhuis, die voor de

↓ Centrale hal ter plaatse van Hotel Central (boven) en Justitie (midden), gemetselde plint onder oudbouw in de Schepelhal (onder) [SHM]

nieuwbouw moest wijken, is een nieuwe wand van grijze stenen gemetseld. De gemetselde wand is op te vatten als een bouwspoor, het opengelegde interieur als een verbijzondering van de routing naar de balzaal. De hoge betonwand en de nieuwe plint onder de oude panden zijn door hun schaal, positie en materiaalgebruik echter niet consistent met het concept van oudbouw die door nieuwbouw wordt ingekaderd. Net als in de centrale hal (Statenpassage) ontstaat er een diffuus beeld van oude gebouwen, moderne interventies aan de oude gebouwen en nieuwbouw, dat wordt versterkt door de manier waarop de kap op de oude bebouwing is aangesloten. Ook in het interieur gebeurt veel: paaltjes, kolommen, een stabiliteitsconstructie, een kunstwerk, schuine lijnen, kasten, verspringende balkons, een drukke materialisatie van de vloeren en het gebruik van verschillende soorten baksteen. Boven de doorgang van de Hofstraat naar de Hofpoort is een interessante verbijzondering te zien: een rond raam waarvan het kader van buiten deels is verguld en binnen in een zwarte natuurstenen wand is opgenomen.

VERBINDING MET AANPALENDE GEBOUWEN, RELATIE OUD/NIEUW

De relatie tussen oudbouw en nieuwbouw was in de onderzoeksfase een van de cruciale vraagstukken die diende te worden opgelost. Na uitgebreid overleg over de stedenbouwkundige en cultuurhistorische randvoorwaarden en studies over bebouwings- en gebruiksmogelijkheden van verschillende sloopmodellen, werd een concept gekozen waarin behoud van waardevolle gebouwen gecombineerd werd met de realisatie van een volwaardig programma van eisen. Met de gekozen opzet van de Tweede Kamer is beoogd om de bonte verzameling oudbouw in een samenhangend geheel te vatten, middels nieuwbouw die

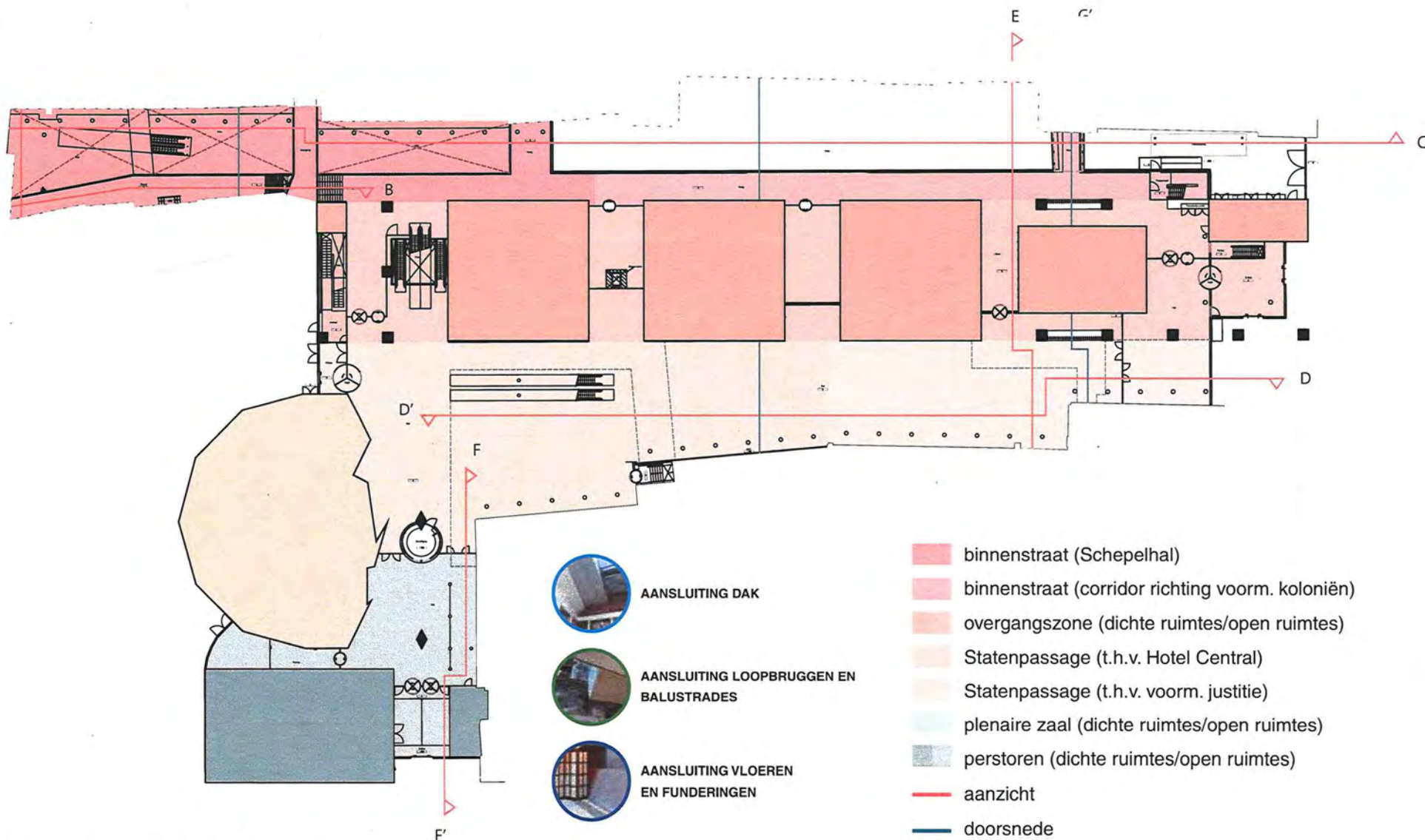
rust moet brengen en alle delen tot een geheel aaneen smeedt. De structuur maakt een optimaal hergebruik van oude gebouwen mogelijk en biedt tegelijk ruimte voor onderdelen van het programma die niet in de oudbouw passen. Deze opzet maakt de Tweede Kamer een vroeg voorbeeld van integrale herbestemming.

Waar de oude gebouwen functioneel een belangrijke rol kregen in de huisvesting van de Tweede Kamer en er een conglomeraat ontstond dat niet al veel schade aan het stadsgezicht toebracht, ontbreekt echter de zorgvuldigheid voor de bestaande cultuurhistorische kwaliteit in de aanhechting van de nieuwbouw op de oudbouw. In de uitwerking is het concept verwaterd, zoals hierboven werd beschreven. Dit is te zien in de details van de aansluiting van de nieuwbouw op de oudbouw, waarbij de constructieve en bouwmethodische opgaven ad hoc zijn opgelost. Dit geldt voor de aansluiting van de dakkappen, de ontsluiting van de oudbouw vanuit de centrale hal, de aansluiting van de nieuwbouw op de torens van Hotel Central en de ingrepen aan de oude gevels (voor- en achtergevel Hotel Central; gemetselde plint en betonwand in de Schepelhal). Details van de oude gevels, zoals lijsten, muurankers en reliëfs werden beschadigd om vloeren, bruggen, relingen en borstweringen op de oudbouw aan te laten sluiten. De detaillering levert een beeld op van veel materialen, kleuren, richtingen, lasstukken, passtukken, voorzetwanden, goten etc.

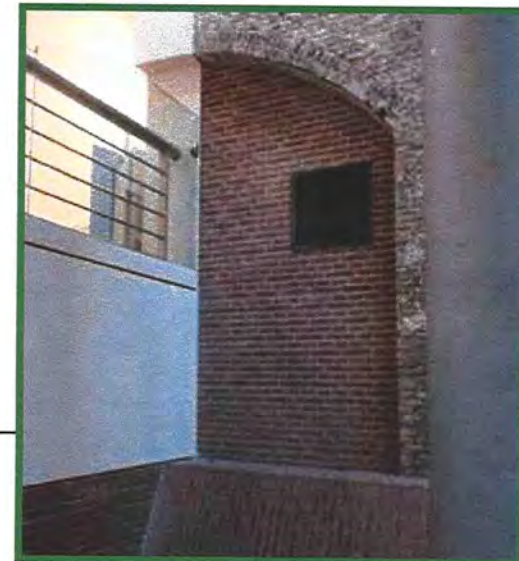
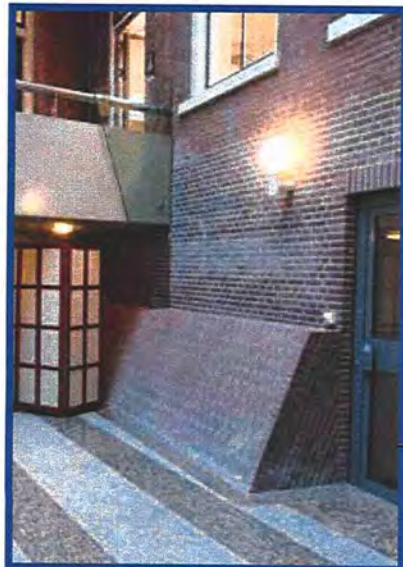
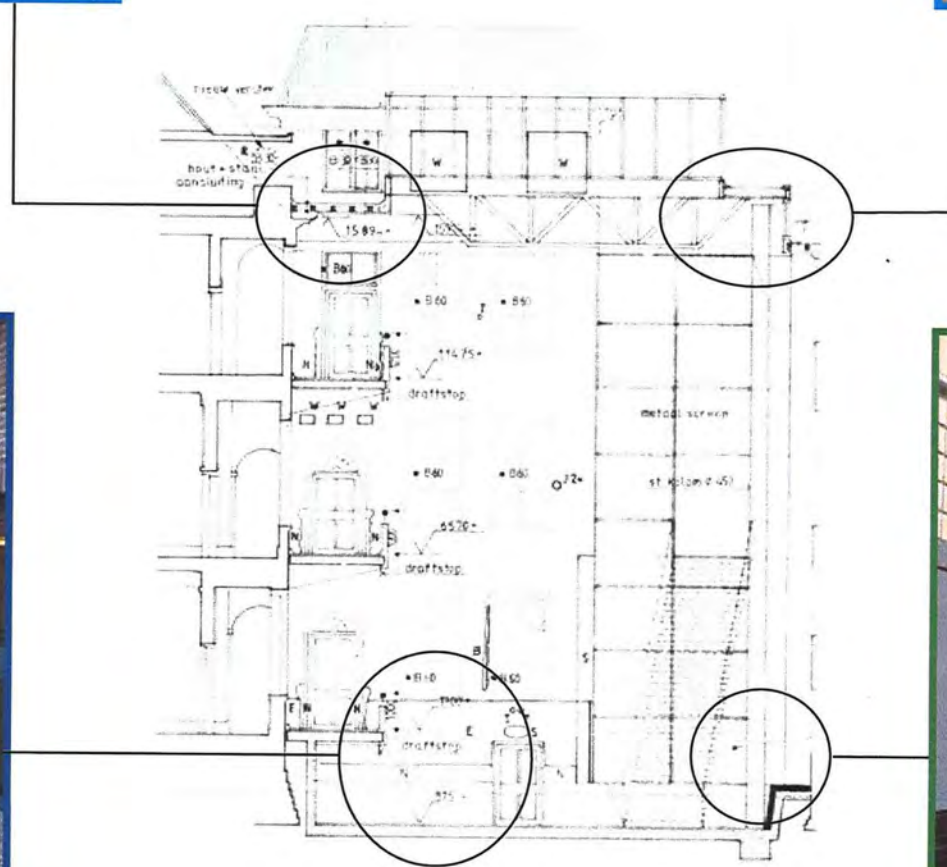
↓ Schepelhal, met (lichtblauwe) betonwand achter Hofstraatbebouwing, doorgang bij de Hofpoort. [SHM]

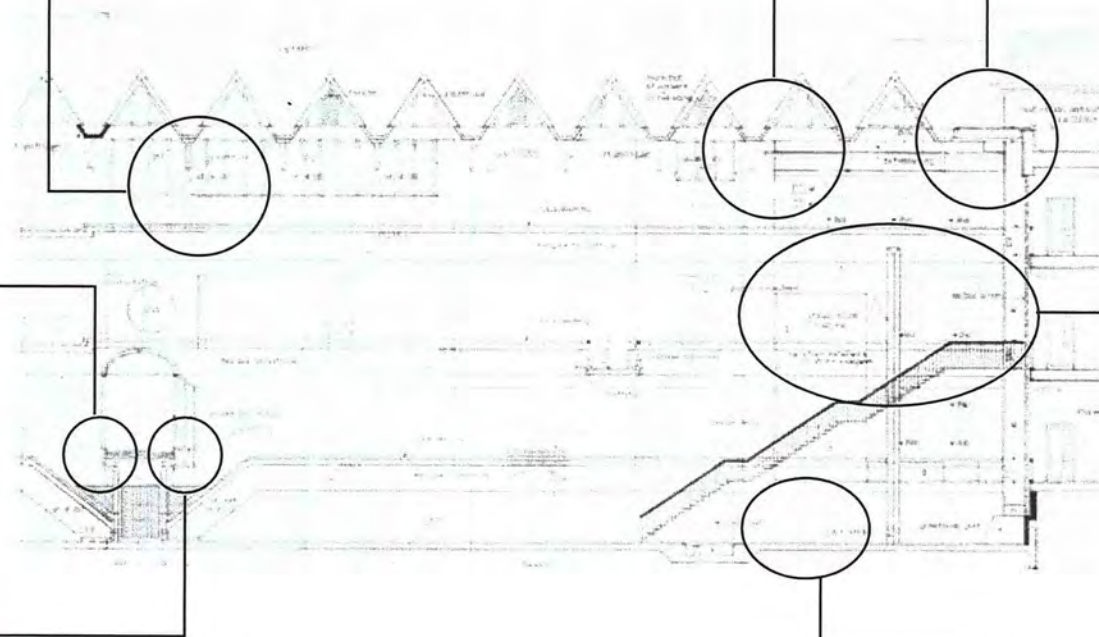
PLATTEGROND BEGANE GROND

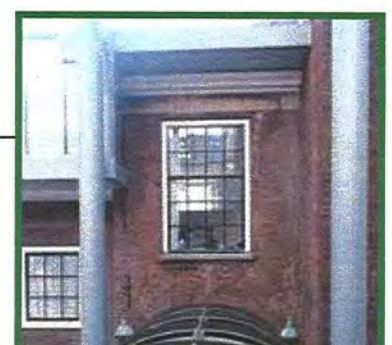
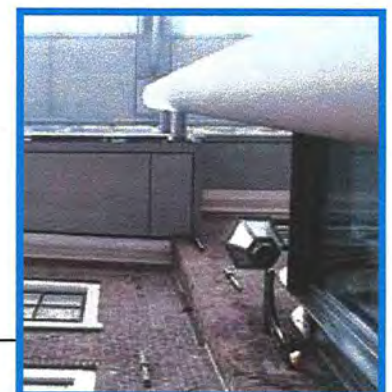
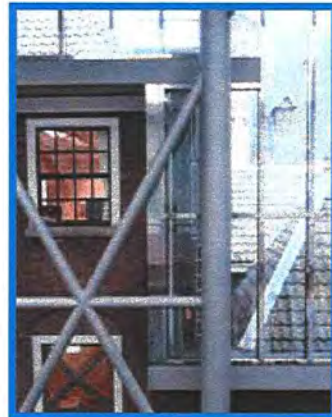
AANZICHT AA' - AANSLUITING OUD-NIEUW, KOP VAN DE SCHEPELHAL

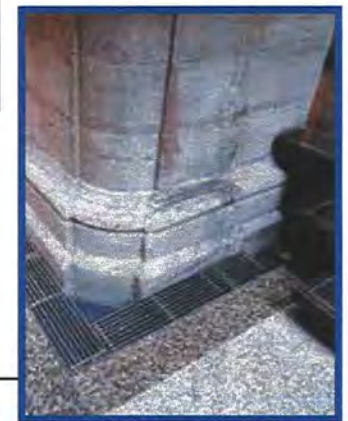
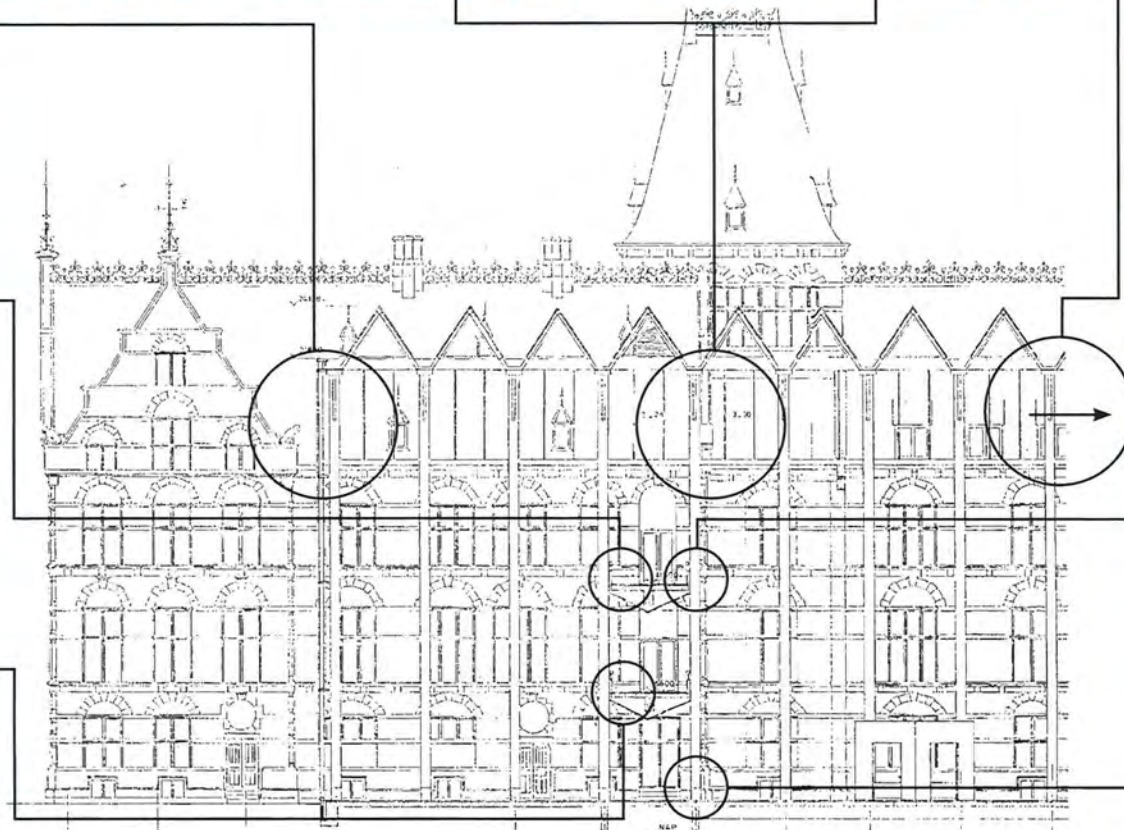
AANZICHT BB' - AANSLUITING OUD-NIEUW, ZIJWANDEN SCHEPELHAL, ZIJDE HOFSTRAAT

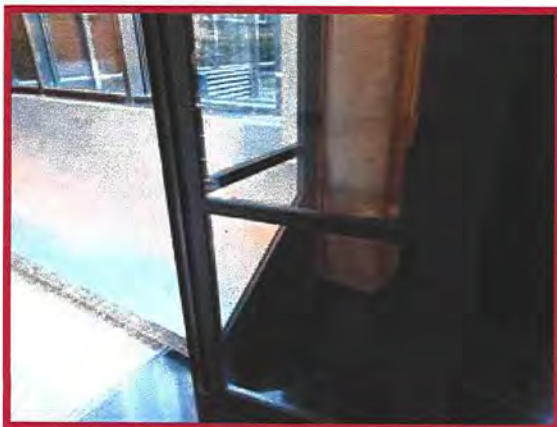
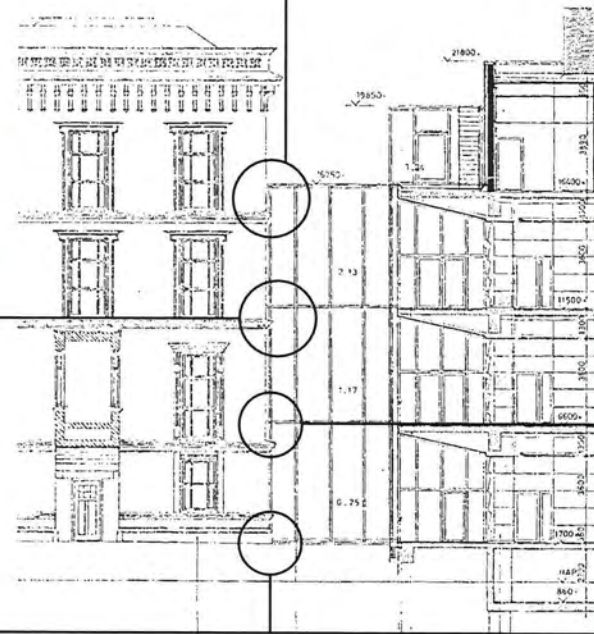
AANZICHT CC' - AANSLUITING OUD-NIEUW, ZIJWANDEN SCHEPELHAL, ZIJDE BINNENHOF

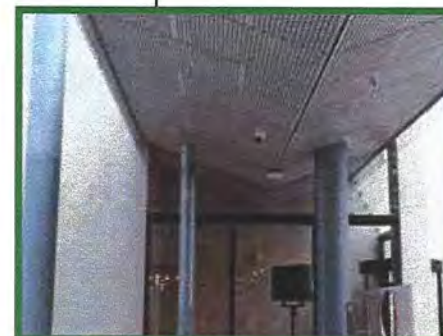
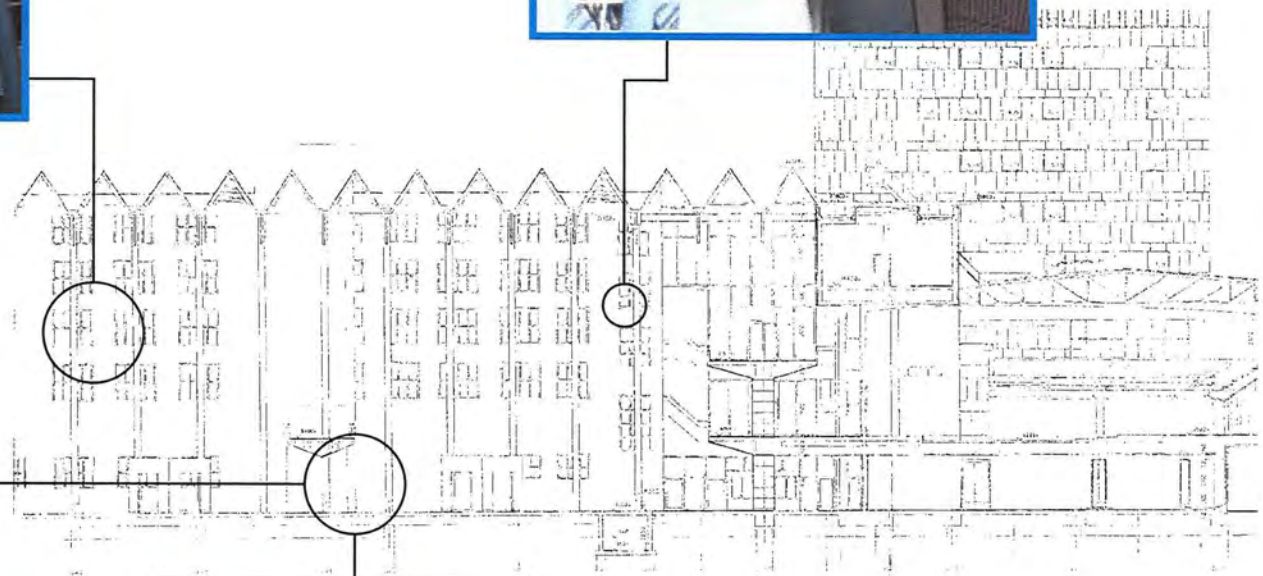
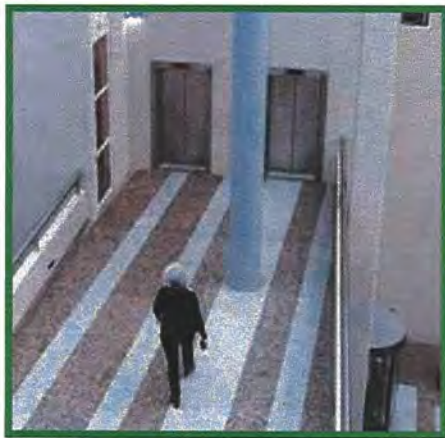
AANZICHT DD' - AANSLUITING OUD-NIEUW, STATENPASSAGE BIJ JUSTITIE

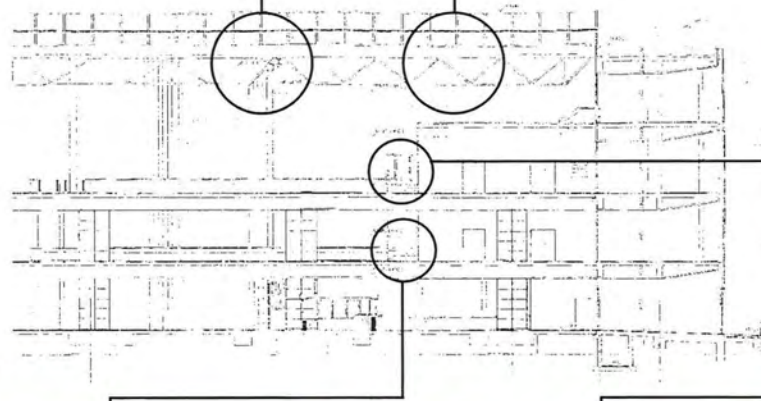
**AANZICHT CC' - AANSLUITING OUD-NIEUW,
ONTSLUITING VAN KOLONIËN**

AANZICHT DD' - AANSLUITING OUD-NIEUW, STATENPASSAGE BIJ HOTEL CENTRAL

AANZICHT FF' - AANSLUITING OUD-NIEUW, STATENPASSAGE BIJ HOTEL CENTRAL

DE PLENAIRE ZAAL

De plenaire zaal heeft een interieur dat tot op de kleinste details is uitgewerkt. De grondvorm van de zaal is ontleend aan de typologie van het amfitheater, waarin een halfronde opstelling van Kamerzetels is gemaakt. De zaal heeft een open tribune, waardoor het een van de weinige plekken in het complex is waar de gescheiden circuits van bezoekers en Kamerleden in een ruimte samenkomen. Opvallend elementen zijn de coulissenwand, die een decor biedt voor de zittingen van de Kamer, de lichtstraat die hier voorlangs loopt en de glazen omloop achter de Kamerzetels, die de gang van de parlementariërs in de stad zichtbaar maakt. In het interieur vallen de kobaltblauwe Kamerzetels en de gelakte meubels van perenhout op: die maken dat de zaal er niet leeg uitziet, ook wanneer er weinig parlementariërs aanwezig zijn. Andere kleuren, zoals de 600 driehoekige azuurblauwe akoestische platen in het plafond en het groene tapijt, verwijzen naar het Nederlandse landschap. De coulissenwand, met het kunstwerk van Ruud van de Wint, is het beeldmerk van de Tweede Kamer geworden – door zijn onderscheidende uiterlijk en dagelijkse aanwezigheid in de media. Van alle ruimten in de nieuwbouw heeft de plenaire zaal het meest uitgesproken interieur, dat als een totaliteit werd ontworpen.

KUNSTTOEPASSING

De kunstwerken in de nieuwbouw weerspiegelen, net als bijvoorbeeld de kleurkeuze en de interieurs, de tijdgeest van de jaren tachtig. De geschilderde doeken op de coulissenwand in de plenaire zaal (Ruud van de Wint) zijn een integraal en verrijkend onderdeel van de architectuur geworden. De andere kunstwerken reageren op de locatie en bespelen de ruimte waar zij in staan (Auke de Vries, Lex Wechgelaar, de verzameling borstbeelden en André

↓ Bank met tekst grondwet op Hofcingelplein (Hofplaats).
[HNI BRUI 1180]

Volten). Net als met het koffiehuis, valt op dat de kunst geïnternaliseerd is. Nadat de Kamer besloot van het beeld van Jannis Kounelis voor het Hofsingelplein af te zien, is er geen alternatief kunstwerk in de openbare ruimte geplaatst. In plaats hiervan ontwierp De Bruijn een bank op het plein, waarop artikel 1 van de grondwet is opgenomen.

↓ Kunsttoepassing in Statenpassage (borstbeelden en vier wetgevers).
[SHM]

11. WAARDERING

In de waardering van de nieuwbouw van de Tweede Kamer is een ondervinding in cultuurhistorische waarde, stedenbouwkundige en ensemblewaarde, typologische waarde en architectonische waarde (met aparte aandacht voor interieur, detail en materiaal) en de betekenis voor het oeuvre van P.B. de Bruijn gemaakt. Het is gebruikelijk om in een waardstelling ook waarderingskaarten toe te voegen, waarop hoge waarden (blauw), positieve waarden (groen) en indifferente waarden (geel) zijn aangegeven. Deze methodiek is voor gebouwen zoals de Tweede Kamer echter niet goed bruikbaar. Allereerst omdat bij een bouwhistorische waardstelling doorgaans geldt dat hoe ouder, gaver of authentiek de bouwmassa is, des te hoger de toegekende waarde. De nieuwbouw van de Tweede Kamer is ontworpen als een eenheid en nog geen dertig jaar oud, wat zou resulteren in een waardering waarbij vrijwel alles eenzelfde waarde zou krijgen. Ten tweede is het onderliggende concept van De Bruijn niet alleen te vinden in de bouwschik, maar ook in de opzet en structuur van het ensemble. De Tweede Kamer is eigenlijk eerder een stuk stad dan een gebouw. De waarde zit op verschillende ruimtelijke schaalniveaus tegelijk. Daarbij kunnen op dezelfde plek verschillen optreden. Zo is het ruimtelijk concept van de centrale hal van hoge waarde, maar geldt dat niet voor een deel van de realisatie en detaillering. Als alternatief voor de waarderingstekening formuleren we vier kernwaarden. Ze vatten de essentiële kwaliteiten of achterliggende intenties van het complex samen en bieden houvast voor transformaties. Bij interventies of herontwikkeling kunnen kernwaarden (deels) nieuw worden ingevuld.

KERNWAARDEN

1. EEN EEUWENOUDE BESTUURSCENTRUM IN EEN STEDELIJK ENSEMBLE

De nieuwbouw van de Tweede Kamer voegt zich in het eeuwenoude ensemble van het machts- en bestuurscentrum rondom het Binnenhof. Met de nieuwbouw krijgt het parlement een eigentijds gezicht binnen deze historische setting. De centrale hal (Statenpassage) geeft de nieuwbouw de grote schaal die past bij het Kamercomplex als geheel, terwijl de omringende oude gebouwen de kleine schaal van het historisch stadsgezicht vasthouden. De nieuwbouw verbindt alle onderdelen tot een geheel. De geleding van de nieuwbouw in vijf onderdelen (twee hallen, vergader- en communicatieblok en de volumes van de plenaire zaal en de perstoren) geeft de gebruikers overzicht, een heldere ontsluiting en ruimte (met licht) tussen de oude en de nieuwe bouwdelen. Het ensemble is een zelfstandige eenheid in de stad, die echter op allerlei manieren met zijn omgeving is verweven, zoals met poorten, pleinen, passages en waterpartijen. In de opzet loopt de stad in de Tweede Kamer door. De centrale hal is te zien als een pendant van het centrale plein op het Binnenhof.

Het was de intentie om de nieuwbouw met de openbare ruimte van het Plein en het Hofcingelplein (nu: Hofplaats) te verweven, door de centrale hal openbaar toegankelijk te maken. De route van het Binnenhof, via de Hofpoort naar het Hofcingelplein is wel gerealiseerd, maar de Tweede Kamer is geen doorwaadbaar gebouw geworden. De centrale hal is nooit openbaar toegankelijk gemaakt.

2. ZICHTBAARHEID EN TOEGANKELIJKHEID VAN HET POLITIEKE BEDRIJF

De nieuwbouw van de Tweede Kamer biedt een decor, waarin het Nederlands parlement functioneert. De plenaire zaal en de Statenpassage (met de lange roltrap) zijn de meest herkenbare onderdelen hiervan in de nieuwbouw en zijn bijna dagelijks in de media te zien. Ook de vele rondleidingen door het gebouw van de Tweede Kamer (ProDemos) dragen hier aan bij. In de architectuur is getracht om de openheid die de Tweede Kamer wilde uitstralen symbolisch uit te drukken. Dit is zichtbaar in de ronde vorm van de plenaire zaal, het gebruik van glas, de entreepoorten naar de centrale hal en op enkele plaatsen in de plinten van het gebouw (zoals op de hoek Lange Poten / Hofcingelplein).

Het was de intentie om met de programmering van de plinten en de doorwaadbaarheid van het Kamercomplex de Tweede Kamer ook uitnodigend en toegankelijk te maken. Het complex is echter niet openbaar toegankelijk (zie vorige punt). In de plinten van Lange Poten en Hofcingelplein zijn nauwelijks visuele en functionele verbindingen (meer).

3. EEN SAMENGESTELD GEHEEL: EENHEID IN VEELHEID

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is bedoeld om eenheid te brengen in de veelheid van gebouwen rondom het Binnenhof. Eenheid op twee manieren: (functioneel) door overzicht en een heldere ontsluitingsstructuur en (visueel) door met de nieuwbouw de oude gebouwen aan elkaar te rijgen tot een geheel. Hierbij hebben beide hallen (Statenpassage, Schepelhal met tuin) een sleutelrol. In de opzet van het Kamergebouw structureerden zij de openbare, publiek toegankelijke en interne circuits – zowel in horizontale als verticale richting. Zo worden bezoekers met dubbellange roltrappen vanuit de centrale hal direct naar de publieke tribune geleid, over het 'interne' circuit op de eerste verdieping heen.

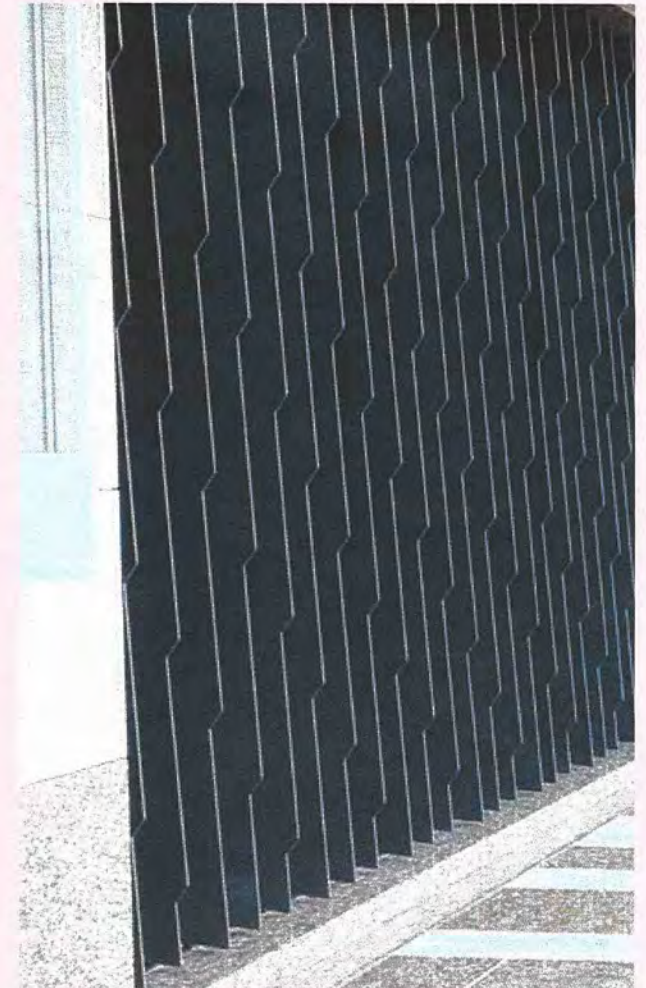
Het was de intentie dat de nieuwbouw de oudbouw in zijn waarde laat en daar rust, overzicht en waardigheid aan toevoegt met de daglichttoetreding en een uniforme materialisatie van natuursteen en RVS. In de uitwerking is zowel in de historische bebouwing als in de nieuwbouw niet consistent aan dit uitgangspunt vastgehouden.

4. SYMBOLIEK: VERHALEN, VERWIJZINGEN, ANEKDOTES

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is als een functioneel geheel bedacht, maar bevat in het ontwerp en setting allerlei verbijzonderingen, relictten en kunstwerken, waarmee wordt verwezen naar Nederland en de betekenis van het parlement. In het interieur zijn verwijzingen naar het Nederlandse landschap (rillen op het strand, wolkenluchten, regenbuien, blauwe hemel, groene ondergrond, het binnenvallend daglicht).

Het was intentie dat deze toevoegingen ongeschikt aan het streven naar rust, samenhang en waardigheid blijven. In de realiteit is dit, mede door latere wijzigingen, niet overal overeind gebeven.

↓ Lamellen commissiekamers (thema: regen). [SHM]

↓ Jurering prijsvraag. 1977, met T. Dijkstra (links) en J.A. van den Berg (rechts). [Brouwers 1978, 36]

↓ Luchtfoto Tweede Kamer. 1992. [HNI BRUI 1178]

CULTUURHISTORISCHE WAARDE

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is cultuurhistorisch van waarde, omdat het gaat om het eerste als zodanig ontworpen en gerealiseerde parlamentsgebouw in Nederland. Er gingen decennia van dromen, debatteren en (papieren) plannenmakerij aan vooraf. Dankzij de nieuwbouw was het mogelijk dat het nationale bestuurscentrum zijn aanwezigheid aan het Binnenhof behield. Het parlement bleef daarmee ook middenin een historische binnenstad, een kwaliteit die wereldwijd bijzonder is. Het gebouw is de belangrijkste toevoeging uit de 20^e eeuw aan het Binnenhof, een ensemble met een geschiedenis van acht eeuwen bouwen en transformeren. De Tweede Kamer is ontworpen in een langjarig proces, waarbij veel partijen betrokken waren. Deze collectieve aanpak is voor Nederland typerend en maakte het mogelijk om op het oog onverenigbare ambities voor de uitbreiding

van de Kamer en het behoud van het beschermde stadsgezicht toch bij elkaar te brengen. In het concept zijn de politieke ambities uit de jaren zeventig om het parlement een open en toegankelijke uitstraling te geven terug te zien, maar ook de betrokkenheid daarvan.

Als parlamentsgebouw heeft de nieuwbouw van de Tweede Kamer een belangrijke cultuurhistorische betekenis. Het gebouw vormt sinds 1992 het decor waarin ons parlementaire stelsel functioneert en waar vele beslissingen zijn genomen en belangrijke gebeurtenissen zich hebben afgespeeld. Deze waarde blijkt ook uit de vele bezoekers (vooral scholieren) die naar het Kamercomplex komen om tijdens een rondleiding uitleg te krijgen over de werking van onze parlementaire democratie.

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is van waarde als vroeg voorbeeld van de omslag in de jaren zeventig in het denken over de binnensteden: van sanering naar stadsvernieuwing. Het nieuwe Kamercomplex maakte het mogelijk om verschillende monumenten en oude gebouwen te herbestemmen. Daarmee is het gebouw een vroeg voorbeeld van integrale herontwikkeling, die kenmerkend werd voor de Nederlandse benadering van monumentenzorg (later bekend geworden als 'behoud door ontwikkeling'). Deze ontwikkelingsgerichte benadering spreekt vooral uit de wijze waarop de nieuwbouw in het beschermd stadsgezicht is opgenomen en minder uit de manier waarop de nieuwbouw op monumenten en historische gebouwen aansluit.

↓ Hoekbalkon bij restaurant Kamerleden. [SHM]

↓ Ingang van de Spuistraat met rechts de gevel van de perstoren. [SHM]

↓ Plenaire zaal en perstoren. Hofcingelein (Hofplaats). [SHM]

STEDENBOUWKUNDIGE EN ENSEMBLEWAARDEN

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is niet los te zien van de historische bebouwing in zijn directe omgeving. Tezamen vormt dit een ensemble met een zeer grote stedenbouwkundige waarde, die de status heeft van een beschermd stadsgezicht. De nieuwbouw schakelt verschillende sferen van dit ensemble aan elkaar: het Binnenhof, Plein, Lange Poten en Hofcingelein (Hofplaats). Het ontwerp koppelt de diversiteit en kleinschaligheid van het stadsgezicht aan een groots gebaar in de centrale hal, die als stedelijk interieur was gedacht. De ruimtelijke opzet van oude gebouwen en nieuwbouw ('model 7') is een voorbeeld van de aanpak om een groot bouwprogramma stedenbouwkundig zorgvuldig in een beschermd stadsgezicht op te nemen. De openbare verbinding van het Binnenhof naar het Hofcingelein is stedenbouwkundig van waarde, als dwarsverbinding

binnen de stedenbouwkundige structuur van Den Haag en vanwege het in gebruik houden van de Hofpoort. Daarnaast biedt deze route een blik in het inwendige van het Kamergebouw, passend bij de ambitie om de Tweede Kamer transparant en toegankelijk te maken. De manier waarop de perstoren de Lange Poten beëindigd en het complex in de stad 'verankerd' is van waarde, net als de herkenbaarheid van de plenaire zaal aan het Hofcingelein.

De nieuwbouw van de Tweede Kamer is geworteld in idealen uit de jaren zeventig. In het programma van eisen had de Tweede Kamer om een uitnodigend gebouw gevraagd, dat openheid en toegankelijkheid zou uitstralen. De gekozen oplossing voorzag in een centrale hal die zowel een openbare, overdekte ruimte als het hart van de interne ontsluitingsstructuur (op verschillende niveaus) vormde.

Deze oplossing bleek na de Kamerverkiezingen van 1989 onhaalbaar. De centrale hal heeft nooit gefunctioneerd als de openbare passage van Plein naar Hofcingelein (Hofplaats), die de architect naar het voorbeeld van grote gebouwen in de Verenigde Staten had ontworpen.

Het was de ambitie om de geslotenheid van het Binnenhof in de nieuwbouw van de Tweede Kamer om te keren en er een zichtbaar en toegankelijk gebouw van te maken. Het tegenovergestelde gebeurde: het complex van de Tweede Kamer ligt als een afgesloten bolwerk in de stad, terwijl op het Binnenhof informele ontmoetingen met de minister-president, bewindslieden en fractievoorzitters plaatsvinden. Doordat de centrale hal niet functioneert als openbare ruimte die het gebouw met omgeving verbindt en een weg

baant voor het publiek, bezoekers en passanten, is het Hofcingelein (Hofplaats) minder levendig dan bedoeld. Het gebouw heeft hier het karakter van een achterkant gekregen, zonder interactie met de stad. Er gebeurt weinig, meestal staat het plein vol mediavrachtwagens en wekelijks een boerenmarkt.

Ook aan de zijde van het Plein dient de stedenbouwkundige waarde genuanceerd te worden. De nieuwbouw is in de rooilijn van de voormalige ministeries van Justitie en Koloniën gebouwd en is niet teruggelegd, zoals de situatie voorheen was met het gebouw van de Hoge Raad. Dat betekent dat de overhoekse oriëntatie van beide monumentale ministeries is verstoord en de representatieve situering van het middelste gebouw (terugliggend met

een voorplein en vroeger ook nog met een trap en een beeldengalerij) niet is benut voor de nieuwbouw. Wel zijn er tussenruimtes open gehouden, die niet bij het Plein horen en door de jaren dichtslibden met plantenbakken, beveiligingsmaatregelen, hekken en een fietsenhok.

↓ Gang langs voormalige Hofgracht, [HNI BRUI f179]

↓ Gevel Plein, [SHM]

↓ Plenaire zaal Tweede Kamer, [SHM]

ARCHITECTONISCHE WAARDE

De nieuwbouw van de Tweede Kamer was een van de belangrijkste architectonische opgaven uit de naoorlogse periode. De prijsvraag (1977), de hierop volgende polemiek (vooral over het ontwerp van OMA) en de meervoudige opdracht (1979-80) weerspiegelen een belangrijk moment in de ontwikkeling van de architectuur in naoorlogs Nederland. Vanuit een patstelling en elkaar tegensprekende randvoorwaarden en belangen, is in een langdurig proces naar een resultaat toegewerkt. De nieuwbouw van de Tweede Kamer is de uitkomst van dit proces. Het uiteindelijke ontwerp heeft geen icoon voor de Nederlandse architectuur of een omslag in het denken over dit soort opgaven opgeleverd. Het bood wel een oplossing voor een schier onmogelijke opgave. Architectonisch is de nieuwbouw van waarde als voorbeeld van de manier

waarop in de jaren tachtig naar de balans tussen een historische context en een eigentijds programma werd gezocht. Tevens van waarde is de eenheid in de toepassing van graniet in interieur en exterieur, waarmee het gebouw zich als een eenheid manifesteert.

Internationaal werd de nieuwbouw nauwelijks opgemerkt en speelde een ondergeschikte rol in het architectuurdebat. Vergeleken met buitenlandse parlementen is de Tweede Kamer uitzonderlijk vanwege de locatie in een binnenstad en de integratie van de nieuwbouw in de setting van een eeuwenoud machts- en bestuurscentrum.

ARCHITECTONISCHE WAARDE: TYPOLOGIE

De opzet van de nieuwbouw van de Tweede Kamer is helder en bestaat uit vijf delen: een centraal communicatie- en vergadergebouw, twee langgerekte hallen (Statenpassage en Schepelhal) en de volumes van de plenaire zaal en de perstoren. Deze opzet geeft samenhang en oriëntatie binnen het grote complex en is typologisch van waarde. De nieuwbouw verenigt de grote schaal van de Tweede Kamer met de kleinere schaal van de historische gebouwen. Ook van waarde is de verticale geleiding, waarbij de bezoekers aan de Kamer vanuit de centrale hal direct naar de publieke tribune op de tweede verdieping worden gevoerd (met een roltrap) en de eerste verdieping exclusief voor Kamerleden, personeel en geaccrediteerde gasten toegankelijk is. Deze opzet herhaalt zich in de Schepelhal, met de ontsluiting van de balzaal. De typologische opzet met de centrale hal

en de gekozen ontsluitingsstructuur betreft de omringende gebouwen bij het complex. Daarbij ontstond een gebouw met veel daglicht en een herkenbare materialisatie met gebouchardeerd en gepolijst graniet.

De structuur is ontworpen als een openbaar toegankelijke hal, maar de verbinding met de omgeving functioneert niet als zodanig. De aansluitingen van het gebouw op het Plein en het Hofcingelplein zijn hierdoor onduidelijk: er ontstaat een achterkant (Hofcingelplein), de als 'poorten' ontworpen gevels functioneren niet als zodanig, er is vanuit de buitenruimte niet een duidelijke hoofdentree naar de Kamer (een adres voor bezoekers, maar ook voor demonstranten). De gewijzigde compartimentering op de begane grond (openbaar, publiek, intern) is verschoven ten opzichte van de ruimtelijke indeling, met de inbouw van beveiligingssluizen en afscheidingen tot gevolg. Ook staan de historische gebouwen met hun achterzijde naar de verbindende hal en zijn er in hun ontsluiting voor- en achterkantconflicten (representatieve routes kruisen logistieke routes). De perstoren is vooral gemotiveerd als een nieuwe toren voor het Binnenhofensemble en als markering van de hoek naast de plenaire zaal. De toren is niet zo praktisch in het gebruik als kantoor, vanwege de maten is de indeling met gangen, stijpunten en werkruimte niet efficiënt.

Het streven naar grote eenheden, dat in de centrale hal goed uitpakt, is in het stadsbeeld minder vanzelfsprekend, omdat het een (kleinschaliger) beschermd stadsgezicht betreft. De tot eenheid samengesmolten gevelwand met de plenaire zaal, de achterliggende gevel en de perstoren aan het Hofcingelplein (Hofplaats) komt in het historisch stadsbeeld ongeleed, plat en steriel over.

ARCHITECTONISCHE WAARDE: DETAIL EN MATERIAAL

Van waarde is de opzet van de nieuwbouw, waarbij gebouchardeerd en gepolijst graniet is gebruikt voor het exterieur, de interieurs en de vloeren. De eenheid en de zorgvuldige uitwerking en detaillering van de natuursteen dragen bij aan de continuïteit en de kwaliteit van het interieur. De verzorgde en luxe uitstraling van de RVS-details ondersteunt dit. In het exterieur komt deze kwaliteit terug, maar ontstaat door de gekozen afwerking een gebouw dat in schaal en detail afwijkt van de stedelijke context.

De detaillering van de aansluitingen tussen oudbouw en nieuwbouw is niet consistent met het streven naar rust, eenvoud en waardigheid en strookt ook niet met de ambitie om oude gebouwen zorgvuldig in het Kamercomplex op te nemen. Monumentale gevels zijn beschadigd, het daklandschap van Justitie en Hotel Central is uit het zicht verdwenen. Daarnaast zijn de oude gebouwen op onderdelen vernieuwd, waardoor het spel tussen oudbouw en nieuwbouw is verwaterd. Dit geldt voor de achtergevel en de voorgevel van Hotel Central (waar nieuwe puien in zijn gezet), de achtergevels van de bebouwing in de Hofstraat (waar een betonwand in de plaats van de achtergevels kwam) en de historische panden in de Schepelhal, die op een nieuw gemetselde plint zijn gezet.

ARCHITECTONISCHE WAARDEN: INTERIEUR

De opzet en materialisatie maakt de nieuwbouw tot een stedelijk interieur in de hallen, waarin oude gebouwen en nieuwe bouwdelen een plek krijgen. De geleiding tussen de hallen en gebouwinterieurs (vergaderzalen, plenaire zaal, oudbouw) is van waarde en versterkt de hoofdopzet. Het interieur van de plenaire zaal is in zijn samenhang van waarde, waarbij gebouw, daglicht, meubilering, kleuren, materialen en kunsttoepassing tot een geheel zijn geïntegreerd en de opvattingen van de ontwerper en de tijdsgeest herkenbaar zijn. De interieurafwerking kent een uitgesproken en gevarieerd kleurgebruik en telt tal van verbijzonderingen, zoals de lamellen in het vergaderblok (regen), de patronen in de vloerafwerking (uitgelegd als de rillen op het strand of de vingerafdruk van de architect) en de armaturen in de vergaderzalen (wolkenluchten). Waar de verbijzonderingen de ruimtelijke samenhang, waardigheid en rust in het Kamergebouw versterken, zijn deze onderdelen van waarde (lamellen, bewerkingen van het natuursteen).

Tegenover de zorgvuldige uitwerking en afwerking van het natuursteen, staat een ad hoc uitwerking van de aansluitingen op de oudbouw, met een veelheid aan oplossingen en materialen, en schade aan de monumenten – die niet consistent is met de gekozen aanpak om oud en nieuw te verzoenen. De verbijzonderde elementen en de veelheid aan kleuren, zijn niet altijd consistent met de ambitie om een rustig, voornamelijk en tijdloos gebouw te maken. Op verschillende plekken is een visuele overdaad ontstaan: in de kappen van de hallen, in de aansluitingen tussen nieuwbouw en oudbouw, in de plafonds van de vergaderzalen. Hier komen de letterlijke en directe verwijzingen conceptmatig over, niet poëtisch.

BETEKENIS IN HET OEUVRE VAN P.B. DE BRUIJN

Het gebouw is het belangrijkste architectonische werk van P.B. de Bruijn en onderscheidt zich door de analytische aanpak (ruimtemodellen, overleg) en de helderde hoofdopzet. Voor de Bruijn is de Tweede Kamer een uitzonderlijk werk in een oeuvre dat (behalve de foyer van het Concertgebouw) voornamelijk uit commerciële gebouwen en stedenbouwkundige plannen (zoals de Zuidas in Amsterdam en Roombeek in Enschede) bestaat. Binnen dat oeuvre is het wel een voorbeeld van zijn procesmatige aanpak en het werken in een complexe context.

BRONNEN EN NOTEN

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Het Nieuwe Instituut (HNI), Rotterdam (Bureauarchief en persoonlijk archief P.B. de Bruijn)

Haags Gemeentearchief, Den Haag (archief gemeentebestuur)

Nationaal Archief (NA) (collectie 383, A.D.W. Tilanus)

GERAADPLEEGDE PERSONEN

A. Asselbergs

B. Brands

P.B. de Bruijn

E. Groot

E. Luursema

W.G. Quist

LITERATUUR

- Architext, 'Pi de Bruijn, beeldreportage', *De Architect* (1980) 5, pp 115-120.
- Bakel, Gerry en Marlies van der Riet, *Architectuur en democratie, bouwen voor de volksvertegenwoordiging*, Den Haag 2002.
- Bakker, Mark, 'Parlementsgebouwen straks beter, door restauratie nog geen rust om Binnenhof', *Bouwwereld* (1995) 9, pp 42-45.
- Berg, J.A. van den, W.G. Quist en Ph. Rosdorff, Meervoudige opdracht uitbreiding Tweede Kamer, Rapport van de beoordelingscommissie, Den Haag juni 1980 (HNI, BRUI 422).
- Bergmann, Marion, 'De Tweede Kamer', *Intern*, uitgave van de beroepsvereniging de Bond van Nederlandse Interieurarchitecten BNI, 1992-2.
- Blotkamp, C., en P. Struycken, Kunst bij rijksgebouwen, .. het schilderij bij de gordijnen, kwetsbare kunst en de boze wereld, deel 11, een dialoog, 1997.
- Boer, Hubert de en Ben Eerhart, 'Drie verschillende benaderingen, kiezen voor een mentaliteit', *Wonen TABK* 1980-3, pp 25-29.
- Brouwers, Ruud, *De volksvertegenwoordiging en het architectenvolk, prijsvraag uitbreiding Tweede Kamer – een wedstrijd die voortijdig eindigde*, Den Haag 1978.
- Brouwers, Ruud, 'Ingrijpend bouwproject in de Haagse binnenstad tekent zich af', *Wonen TABK* 1980-3, pp 13-15.
- Brouwers, Ruud, *Een bouwsel van woorden; De geschiedenis van de meervoudige opdracht voor de uitbreiding en verbouwing van de Tweede Kamer*, Den Haag 1982.
- Bruijn, P.B. de, (Ver)nieuwbouw Tweede Kamer (meervoudige opdracht), januari 1980 (HNI, BRUI 539).
- Bruijn, P.B. de, 'Fragmenten uit de toelichting op de meervoudige opdracht', *Wonen TABK*, 1980-3, pp 19-20.
- Bruijn, P.B. de, Nieuw- en verbouw Tweede Kamer, Voorlopig Ontwerp, juli 1982 (HNI, BRUI 82).
- Bruijn, P.B. de, 'Pleidooi voor een laatste stap', Tweede Kamer, van doolhof naar eenheid, 1996, pp 50-55.
- Colenbrander, Bernard, 'De onthulling van een harde waarheid', *Architectuur jaarboek 1992-1993*, pp 114-115.
- Dijk, Hans van, 'Stad, ontwerp en betoog, drie ontwerpen voor een nieuw Tweede Kamergebouw', *Forum* (1980)-1, pp 2-4.
- Dijkstra, ir. T., Keuzeadvies Rijksbouwmeester, meervoudige opdracht voor de verbouwing en uitbreiding van de gebouwen voor de Tweede Kamer, Den Haag 1980 (HNI, BRUI 646).
- Gemeente Den Haag, college van Burgemeester en Wethouders, Uitbreiding Tweede Kamer, 4 juli 1980 (Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, bijlage C).
- Gerrewey, Christophe van, 'Polemiek in De Niet-metropolitane Provincie: Rem Koolhaas in De Lage Landen', *De Witte Raaf* 2014 (167), pp 9–11.
- Geurtsen, Rein, Maurits de Hoog, Kees Thielen, 'Over Zoeklicht, Eigenwijs metafoortje en de Hulk, discussiebijdrage met accent op het stadsontwerp. Er waren eens drie architecten ...', *Wonen TABK* 1980-3, pp 30-35.
- Haan, Hilde de en Ids Haagsma, 'Pi de Bruijn, laat je niet pakken door het leven', Wie is er bang voor nieuwbouw? Confrontatie met Nederlandse architecten, Amsterdam 1981, pp 99-104.
- Ibelings, H., *Europese architectuur vanaf 1890*, Amsterdam 2011, p 57.
- Kleijer, E., *Leidse leerstof. Ontwikkeling en analyse van een bouwwerk*, Delft 1988.
- Kouffeld, R., A. van Paassen en G. Perquin, 'Broeikas wordt lobby, klimaat statenhal verbeterd', *Bouw* 53 (1998) 4, pp 12-15.
- Koehler, M., *Ruimte voor democratie*, 2011.
- Koelewijn, Jannetje, 'De democratie in een andere huls', *Vrij Nederland*, 8 februari 1992, pp 32-35.
- Kühn, Christian (red.), *Plenum. Places of power; Catalogue Austrian Pavilion La Biennale di Venezia 2014*, Basel 2014.
- Lagas, Teun, 'De Tweede Kamer had theateraler gekund', *Trouw* 7 juni 2008.

- Meijden, Hermelijn van der, 'Pi de Bruijn & de Tweede Kamer, a trip down memory lane', *Eigen Huis & Interieur* (2010) 6, pp 51-59.
- Meurs, Paul, *De moderne historische stad, ontwerpen voor vernieuwing en behoud 1883-1940*, Rotterdam 2000.
- Noatsch, A., 'de terugkeer van de natuurstenen gevels', *Bouwadviseur* 1989-11, pp 16-18.
- Nieuwbouw Tweede Kamer, de introversie doorbroken, Projectanalyse, (1991) 9, pp 12-17.
- Oremus, Fons, 'Nieuwbouw Tweede Kamer, ambtenaren mogen niet achter hun minister zitten', *Binnenlands Bestuur Management*, 1992-2, p 28.
- Oosterman, Arjen, *Arie Hagoort*, Rotterdam 1991.
- Pam, Max, *Rem Koolhaas: 'In feite is de Bijlmer een uitgestelde polemieek tegen New York'*, in: *Vrij Nederland*, 10 maart 1979, p 18.
- Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Rapport inzake uitbreidingsplannen Tweede Kamer te 's Gravenhage, april 1980 (Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, bijlage B).
- Rijksgebouwendienst, Onderzoeksfase nieuw- en verbouw Tweede Kamer, Resultaat van het onderzoek nieuw- en verbouw Tweede Kamer, met bijlagen, Den Haag 17 juli 1981 (Haags Gemeentearchief, 828, 5181-5184).
- Rodermond, Janny en Cees Zwinkels, 'Gesprek met Pi de Bruijn over zijn Tweede Kamer-ontwerp, "een soort fatale trechter"', *De Architect* (1980) 5, pp 106-111.
- Rooy, Max van, 'De democratische ruggegraat; De nieuwe Tweede Kamer van Pi de Bruijn', *NRC Handelsblad*, 24 april 1992.
- Rutten, Jan, *Nieuwbouw Tweede Kamer*, Den Haag 1992.
- Ryan, Raymond, 'Dutch courage', *The Architectural Review*, 1993, pp 53-57.
- Salomons, Izak, 'Analyse van een mislukte prijsvraag', *Het Parool*, 28 september 1978.
- Slawik, Han, 'Ein Parlament hält hof, die Zweite Kammer in Den Haag', *Deutsche Bauzeitung*, 127 (1993) 4, April, pp 28-33.
- Smit, Diederik, *Het belang van het Binnenhof, twee eeuwen Haagse politiek, huisvesting en herinnering*, Amsterdam 2015.
- Sudjic, D. en H. Jones, *Architecture and Democracy*, Londen 2001.
- SteenhuisMeurs, Witte Singel Doelen complex Leiden, cultuurhistorisch onderzoek en analyse, Paterswolde / Schiedam, 2015.
- Strabbing, H., 'Een parlamentsgebouw waar de burger zich thuis voelt en oom agent een schootveld heeft', *De Volkskrant* 16 augustus 1980.
- Stralen, Mariëtte van, 'Nieuwe Tweede Kamer, Herinnering aan de herinnering van een ontwerp', *De Architect* 23 (1992) 12, pp 65-73.
- Stralen, Mariette van, 'Die Erinnerung einer Erinnerung, Neubau das Parlaments in Den Haag', *Bauwelt*, 83 (1992), p 14.
- Struijven, Francis, *Aldo van Eyck, relativiteit en verbeelding*, Amsterdam 1994.
- Tweede Kamer der Staten Generaal, afdeling Voorlichting en Public Relations, Naar een nieuw huis voor de Tweede Kamer, wat eerder een voornemen was en bleef, lijkt nu toch werkelijkheid te worden, Den Haag 1984.
- Tweede Kamer, afd. Voorlichting en Public Relations en directie Voorlichting en Externe Betrekkingen van VROM, Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer (brochure), 1989.
- Vermeulen, Paul, 'De grootste gemene deler, Pi de Bruijns nieuwbouw Tweede Kamer', *Archis* 1992-5, pp 16-21.
- Voorberg, Jan H.B., 'Tweede Kamerprijsvraag: pleidooi voor Koolhaas', *Wonen TABK* 8 (1980) 13, pp 2-3.
- Zijl, Annejet van der, 'De gentleman-architect', *HP De Tijd*, 20 maart 1992.
- Zwinkels, Cees, 'Koolhaas' ontwerp voor uitbreiding van de Tweede Kamer', *De Architect* (1980) 5, pp 48-54.
- Zwinkels, Cees, 'Meervoudige opdracht levert niet de gewenste duidelijkheid, drie ontwerpen voor uitbreiding Tweede Kamer', *De Architect* (1980) 3, pp 48-67.
- Zwinkels, Cees, 'Uitbreiding Tweede Kamer komt naderbij, Pi de Bruijn uitverkoren architect', *De Architect* (1980) 10, p 111.

EINDNOTEN

1. Verzoek om instelling van een Kamercommissie om de voorbereiding van nieuwbouw te onderzoeken, ondertekend door F.H.J.J. Andriessen (KVP), A.M. Goudsmit (D'66), G.A. Kieft (ARP), H.E. Koning (VVD), A.P. Oele (PvdA) en A.D.W. Tilanus (CHU), 11 november 1970. Brouwers 1978, 11.
2. Brouwers 1978, 11.
3. De commissie werd ingesteld op 21 januari 1971 en had zeven leden, voorgezeten door Aantjes. Op 31 maart 1976 werd door de Kamer voor het eerst over de bevindingen van de commissie gedebatteerd. Brouwers 1978, 16.
4. Brouwers 1978, 13.
5. Brouwers 1978, 14.
6. Brouwers 1978, 16.
7. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 32-34
8. Brouwers 1978, 40.
9. De jury bestond naast Quist uit de architecten J.A. van den Berg, Tj. Dijkstra en J. van Stigt, het Kamerlid A.D.W. Tilanus, de Haagse stedenbouwkundige, J.M.A.P.D. Imkamp en H.J.A.M. van Haaren, de directeur van de Staatsuitgeverij (als representant van de Haagse bevolking). Plaatsvervangende leden waren D.C. Apon en F. van Klingeren, die gewoon meewerkten met de jury maar geen stemrecht hadden.
10. Brouwers 1978, 39.
11. 'Leger architecten grijpt naast plan Kameruitbreiding', De Telegraaf. 3 juni 1978.
12. Brouwers 1978, 21.
13. Salomons 1978.
14. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 30-35.
15. Meurs 2000.
16. Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960; Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities*, New York 1961; Gordon Cullen, *The Concise Townscape*, New York 1961 en Aldo Rossi, *L'Architettura della Citta*, Venezia 1966.
17. <https://www.icomos.org/en/and/169-the-declaration-of-amsterdam>
18. SteenhuisMeurs 2015,21.
19. Zwinkels 1980-5, 48-54.
20. Salomons 1978.
21. Zwinkels 1980-5, 53.
22. Van der Zijl 1992.
23. Pam 1979, geciteerd in: Van Gerrewey 2014.
24. Brouwers 1980, 13-15.
25. Van Rooy 1992.
26. Brouwers 1978, 14.
27. Volgens Edzard Luursema ging Quist te rade bij architect Van Embden, oprichter van OD205. Dat leverde volgens hem een aanbeveling voor Groep 5 op. Het is aannemelijk dat toen ook Hagoort, de compagnon van Van Embden, ter sprake kwam. Telefonisch interview met Edzard Luursema, 9 januari 2019.
28. Struyven 1994, 536-541.
29. Brouwers 1980, 15. Overigens stelde Pi de Bruijn dat dat hij zelf werd geselecteerd als vervanger van Aldo van Eyck. Interview in Amsterdam op 13 juli 2018.
30. Oosterman 1991.
31. *Architext* 1980, 116.
32. Informatie Edzard Luursema, telefonisch interview, 9 januari 2019.
33. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 34-35
34. In het managementteam zaten vertegenwoordigers van de Bouwbegeleidingscommissie (een commissie van gebruikers van de Tweede Kamer), de Rijksgebouwendienst en kabinet rijksbouwmeester.
35. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 30-35.
36. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 30-35.
37. Zwinkels 1980-3, 50.
38. Brouwers 1980, 13-15
39. De Boer en Eerhart 1980, 22.
40. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980.
41. Telefonisch interview met Wim Quist, 24 september 2018.
42. De Bruijn 1980, 19.
43. De Bruijn 1980, 19.
44. De Bruijn in de toelichting: 'In plenaire vergadering bijeen vormt de Kamer de belichaming van onze parlementaire democratie. De formele betekenis daarvan dient in de situering en vorm van de vergaderzaal te worden meegedeeld. Hierboven heb ik al aangegeven welke criteria voor mij hierbij een rol hebben gespeeld, namelijk een duidelijk uitgesproken visuele relatie zowel met de Ridderzaal als met de stad. In de uitwerking heeft dit thema gestalte gekregen in de vorm van een geïnverteerd spiegelbeeld. De plenaire zaal is de twintigste-eeuwse pendant van de veertiende-eeuwse Ridderzaal. Geometrisch is zij exact en zuiver hierop gecentreerd, maar dan wel "binnenste-buiten" gekeerd. De Ridderzaal stedenbouwkundig maximaal introvert, omringd door bebouwing; de plenaire zaal maximaal zichtbaar en geëxponeerd in de stad. Deze omkeringsmetafoor ten opzichte van het Binnenhof is voor het nieuwe Kamercomplex als geheel ook van toepassing. In plaats van één massief

- centrum met een gesloten bebouwing eromheen wordt het centrumgebied van de nieuwbouw gevormd door open zônes die tot in de stad reiken. In plaats van de wijdmazige opzet van het Binnenhof een compacte compositie. Het mogelijk bezwaar van een te sterke symbolische nadruk op het machtsaspect is onderkend. Zonder aan de mogelijkheden voor identificatie afbreuk te doen dient een intimidatie-effect te worden vermeden'. De Bruijn 1980, 20.
45. De Boer en Eerhart 1980, 28.
 46. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 35
 47. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 35
 48. Zwinkels 1980-3, 50-51.
 49. Van Dijk 1980.
 50. De Boer en Eerhart 1980, 28.
 51. Zwinkels 1980-3, 48-67.
 52. Zwinkels 1980-3, 48.
 53. Geurtsen, de Hoog en Thielen 1980, 31.
 54. Zwinkels (1980) 5, 48-54.
 55. Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980.
 56. Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, 24.
 57. Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, 36.
 58. Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, 32.
 59. Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, 30.
 60. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1980, 7.
 61. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1980, 5-6.
 62. Van den Berg, Quist en Rosdorff 1980, 31.
 63. Gemeente Den Haag, 1980, nummer 289, 6.
 64. Zwinkels, 1980 (10), 109-111.
 65. Zwinkels 1980 (10), 111.
 66. Zwinkels 1980 (10), 112.
 67. Van Rooij 1992.
 68. Zwinkels 1980 (10), 112.
 69. Voorberg 1980.
 70. Van Gerrewey 2014.
 71. Van der Zijl 1992, 69.
 72. Interview met Pi de Bruijn, Amsterdam 25 oktober 2018.
 73. De Haan en Haagsma 1981.
 74. Interview met Pi de Bruijn, Amsterdam 13 juli 2018.
 75. Interview met Pi de Bruijn, Amsterdam 25 oktober 2018.
 76. Interview met Pi de Bruijn, Amsterdam 25 oktober 2018.
 77. Toeichting inventaris archief P.B. de Bruijn, HNI Rotterdam.
 78. Van der Zijl 1992, 70.
 79. Van der Zijl, 1992.
 80. Van der Zijl 1992, 69.
 81. Van der Zijl 1992, 69.
 82. Van der Zijl 1992, 67-69
 83. Rodermond en Zwinkels 1980, 106-111
 84. Rodermond en Zwinkels 1980, 106-111
 85. Ministerie VRO, 'Architectenkeuze en verdere procedure', persbericht 8 september 1980 (HNI, BRUI 398).
 86. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1980, bijlage (advies aan Rijksgebouwendienst, 12 april 1979)
 87. Rijksgebouwendienst, Onderzoeksfase nieuw- en verbouw Tweede Kamer, rapport stand van zaken, 1e periode sep-dec 1980, 18 december 1980 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5181-5184).
 88. Rijksgebouwendienst, Nieuw- en verbouw Tweede Kamer der Staten Generaal, resultaat van het onderzoek Programma van Eisen, Den Haag 1 juli 1981.
 89. HNI BRUI0384.
 90. HNI BRUI0384.
 91. Verslag bespreking met RDMZ, gemeente Den Haag en Architect over de Tweede Kamer, 28 januari 1981 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5187).
 92. Verslag bespreking met RDMZ, gemeente Den Haag en Architect over de Tweede Kamer, 28 januari 1981 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5187).
 93. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1980, 7.
 94. Verslag bespreking met RDMZ, gemeente Den Haag en Architect over de Tweede Kamer, 28 januari 1981 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5187).
 95. Verslag bespreking met RDMZ, gemeente Den Haag en Architect over de Tweede Kamer, 28 januari 1981 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5187).
 96. Verslag bespreking met RDMZ, gemeente Den Haag en Architect over de Tweede Kamer, 28 januari 1981 (Haags Gemeentearchief BNR 828, 5187).
 97. Rijksgebouwendienst, Onderzoeksfase nieuw- en verbouw Tweede Kamer, Resultaat van het onderzoek nieuw- en verbouw Tweede Kamer, met bijlagen, Den Haag 17 juli 1981 (Haags Gemeentearchief, 828, 5181-5184).
 98. De Bruijn 1982.
 99. De Bruijn 1982.
 100. Tweede Kamer, afd. Voorlichting en Public Relations en directie Voorlichting en Externe Betrekkingen van VROM, Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer (brochure), 1989.
 101. Koelewijn 1992, 32.
 102. Van der Meijden 2010, 54.
 103. Verslag vergadering welstand, 28 april 1983 (Haags Gemeentearchief, 828, 5190).

104. Verslag vergadering welstand, 28 april 1983 (Haags Gemeentearchief, 828, 5190).
105. 'Belangrijkste uitgangspunt voor de keuze van de vormgeving van de liggers is geweest de architectonische wens om de transpartheid van de kapconstructie zoveel mogelijk te handhaven; ook indien onder een hoek naar boven wordt gekeken.' 'Interview met Pi de Bruijn, de inversie doorbroken', Glas in Beeld, (1991) 4, 4-6.
106. Bakker 1995, 42.
107. Koelewijn 1992, 35.
108. Koelewijn 1992, 33-35.
109. Nieuwbouw Tweede Kamer, de introversie doorbroken, Projectanalyse, (1991) 9, 12-17.
110. Tweede Kamer, afd. Voorlichting en Public Relations en directie Voorlichting en Externe Betrekkingen van VROM, Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer (brochure), 1989.
111. Noatsch 1989, 17.
112. Koelewijn 1992, 35.
113. Nieuwbouw Tweede Kamer, de introversie doorbroken, Projectanalyse, (1991) 9, 12-17.
114. Koelewijn 1992, 33-35.
115. Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer Brochure, Voorlichting en Public Relations TK en directie voorlichting en externe betrekkingen van VROM. (1989-07) Plenaire zaal, 10.
116. https://www.parlement.com/id/vi5qmltu8yyy/nieuwbouw_tweede_kamer_1970_1992.
117. Oremus 1992, 28.
118. Nieuwbouw Tweede Kamer, de introversie doorbroken, Projectanalyse, (1991) 9, 12-17.
119. De Haan en Haagsma 1981, 99-104/
120. Koelewijn 1992, 35.
121. Van der Meijden 2010, 54.
122. Blotkamp en Struycken 1997.
123. Nieuwbouw Tweede Kamer, de introversie doorbroken, Projectanalyse, (1991) 9, 12-17.
124. Nieuw- en verbouw van de Tweede Kamer Brochure, Voorlichting en Public Relations TK en directie voorlichting en externe betrekkingen van VROM, 1989.
125. Pi de Bruijn, 'Hollands dagboek', NRC Handelsblad, 2 mei 1992.
126. Kouffeld, Van Paassen en Perquin 1998.
127. De Bruijn 1996.
128. Lagas 2008.
129. Van der Zijl 1992, 67.
130. Van Rooy 1992.
131. Colenbrander 1993, 114.
132. Van Stralen 1992, 71.
133. Vermeulen 1992, 16-21.
134. Bergmann 1992.
135. Van Stralen 1992-14.
136. Raymund 1993.
137. Slawik 1993.
138. Van Bakel en van Riet 2002.
139. Ibelings 2011, 57.
140. Sudjic en Jones 2001, 8-9.
141. HNI BRUI 0401.
142. HNI BRUI 0409.
143. Strabbing 1980 (HNI BRUI 0409)
144. Volgens de Bruijn (2018) was het ondenkbaar om het voormalige voorplein vol te bouwen, nadat eenmaal het besluit was om de Hoge Raad te verhuizen en het gebouw af te breken. Deze ingrijpende operatie kon, volgens hem, niet leiden tot het onbebouwd laten van een voorplein. Tijdens het ontwerp was dit ook niet ter sprake gekomen (interview met Pi de Bruijn, Amsterdam 25 oktober 2018). Dat laatste punt is merkwaardig, omdat welstand, de gemeente en de RDMZ aandrongen op het niet bebouwen van het voorplein en bovendien in eerdere planschetsen het voorplein wel was gehandhaafd.
145. Associatie van Pi de Bruijn. De haan en Haagsma, 1981, 104.

COLOFON

Dit cultuurhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door SteenhuisMeurs in opdracht van het Rijksvastgoedbedrijf.

Projectteam SteenhuisMeurs:

SteenhuisMeurs BV, Paterswolde - Rotterdam
Hoofdweg 255 9765 CH Paterswolde
050 3080100
www.steenhuismeurs.nl

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van SteenhuisMeurs. Let op: Op de afbeeldingen in deze rapportage kunnen auteursrechten van toepassing zijn. Wij zijn niet aansprakelijk voor schade die voortkomt uit het ongeoorloofd gebruik van het beeldmateriaal in deze uitgave.

Wij hebben ons best gedaan om alle rechthebbenden met betrekking tot het beeldmateriaal in dit rapport te achterhalen. Als u denkt dat uw materiaal zonder voorafgaande toestemming is gebruikt, neem dan contact met ons op.

© SteenhuisMeurs BV, Paterswolde - Rotterdam

STE EN
HUIS
MEJRS

